ASTAPUSPIKA

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

अष्टपुष्पिका ।

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य-एम. ए.-
सङ्कलिता ।

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS.
BENARES.

ASTAPUSPIKA

OR

A SANSKRIT ANTHOLOGY.

(WITH NOTES)

BY

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

Professor of Sanskrit, Central Hindu College,

BENARES HINDU UNIVERSITY

अष्टपुष्पिका ।

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयान्तर्गत–सेन्ट्रल हिन्दु कालेज्-

संस्कृताध्यापक–

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य–एम. ए.

सङ्कलिता ।

SECOND EDITION.

BENARES.

1927.

[PRICE RE. 1/12.

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS.
CHOWK, BENARES

PRINTED :
he whole of the text and pages 1—54 of the *Notes* at the
Tara Printing Works, Benares, and the rest of the book
at the MAHAMANDAL PRESS BENARES.

- full of ?

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for

*   *   *   *   *

The title of the work is कुसुमिका—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kādambarī and twice in the Harshacharita The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as सत्र, दश, द्रोण, करवीर, चक्री and पारिजात, with two others (which are जाति and मल्लिका according to one authority and कुन्द and चम्पक according to another). The adoption is somewhat unwarranted, कुसुम ordinarily, not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'

The expression सत्यं शिवं सुन्दरम्, which appears at the opening page of the book requires a word of explanation It claims no upanishadic originality like सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (श्रुति), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brāhma sect, after the upanishadic model, of the English phrase 'The true, the good and the beautiful' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

...ts of the compilation, the first piece—Raghu's expedition—has a peculiar interest for the historian. The conception, however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the Pandavas दिग्विजय of the Mahābhārata. With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia. I may remark, en passant, that the term यवन, about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians.

* * * * *

The next piece—Rāma's return to Ayodhyā in an aerial car—is no original conception, the poet having borrowed the scene from the Rāmāyaṇa. The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors.

The third—Pārvatī's penance—sets forth an ideal of unflinching devotion—the sine qua non of all true success in life.

The appreciation of the fourth—the fourth act of the Śakuntalā—finds expression in the couplet—काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला(?) । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ The Prākṛta portions, including the two श्लोक, appear in their Saṃskṛt forms in this piece.

The fifth—a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the Veṇīsaṃhāra compressed into one. Here, too, the Prākṛta portions are presented in their Saṃskṛt forms.

The sixth—the story of Marichi—is full of dramatic interest literary beauty and practical instruction

The seventh—Śukanāsa's advice to Chandrapida—is a masterpiece of prose The piece has been taken un mutilated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency

The eighth—the story of Mahāśveta—is rich in scenes of romantic interest * * *

* * * * * * *

The Author

PREFACE TO THE SECOND EDITION

The present edition is a reprint of the first except that one piece the मरीचिवृत्तान्त which was found a little unsuitable, has been replaced by another—विश्रुतचरित—from the same work (the Dasakumāracarita) and that the vocabulary, which cost more labour than it was of use to the student, has been incorporated with the notes, besides some minor changes here and there, in the shape, either of variants or eliminations The मत्तविलासप्रहसन, it should be mentioned, has been further abridged in the light of the student's capacities and the Sanskrit renderings of the two Prakrta verses occurring in the प्रत्यभिज्ञान have been recast into a closer form to the original

Benares
July, 1927

The Author

अनुक्रमणिका ।

अष्टपुष्पिका ।

" सत्यं शिवं सुन्दरम् । "

रघुदिग्विजयः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥
दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंक्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥
नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग् हुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥
त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥
ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥
गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥
बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥
ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥
ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥
मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥
अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥
अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥
यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥
अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥
तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥
ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥
विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥
परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥
न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥
तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेणच्छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥
इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥
स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं
मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्
आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये
रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः
पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति
प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्
ईदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो
धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा
भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं
मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः
स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः
पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भि-
र्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया य एषां
व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा
महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागै-
र्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥
तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुम्
आवर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः
प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥
दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी
तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते
सम्भावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहाने-
[1]र्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-
पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्
कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥
कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चा-
न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्
सकानना निष्पतनीव भूमिः ॥ १८ ॥
क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां
क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः
प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥
असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी
-त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्
आचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥
करेण वातायनलम्बितेन
स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयम्
उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥
अमी जनस्थानमपोढविघ्नं
मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चीरभृतो यथास्वं
चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्य
शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्ता-
दाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च
त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्धोद्गतकेशरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवु-
र्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र
कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि
मया कथञ्चिद्घनगर्जितानि ॥ २८ ॥

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगा-
न्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते
विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढा-
न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदा-
दमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्ना-
मन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते
मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं
स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः
सौमित्रिणा सास्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां
श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो
गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि
घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा
दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्त-
स्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा
स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो-
र्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्ते-
स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः
पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरा-
न्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्ति-
श्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः
पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥
तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशाला
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥
अमुं सहासप्रहितेक्षणानि
व्याजार्धसन्दर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं
सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥
एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां
कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥
वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष
कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्न-
स्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥
छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु
भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या
स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षु-
र्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥
अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः
प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी
मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्
अपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रे-
राविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥
अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥
वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाम्
अमी समाध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥
त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥
क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानाम्
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा
भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभि-
श्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा
भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥
समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते
पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूय-
स्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्
यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः
कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥
पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां
निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा
वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णै-
रिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां
प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे
सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीव तेन
मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां
तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्
यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय
प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्
संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः
पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा
मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः
श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रम्
अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयाम्
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥
तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥
इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः
वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैनम्
उत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकम्
अध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥
लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥
क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तथा समक्ष दहता मनोभव
  पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
  प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
  समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
  तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥
निशम्य चैना तपसे कृतोद्यमा
  सुता गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
  निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिता सन्ति गृहेषु देवता
  स्तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
  शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
  शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वममेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं
द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं
तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-
र्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
अतोऽत्र किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापल ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय-
स्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥ ४१ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-
न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितु: प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतस. कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
　　न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते
　　ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
　　वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
　　मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
　　विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
　　निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
　　कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
　　श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
　　पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा
　　पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्-
　　विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः
सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमाम्
अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
चतुष्कपुष्पप्रकराबकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
, पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमतो कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन सन् प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम्।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३ ॥
इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अथ प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ) ।

अनसूया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्ट आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया।

प्रियंवदा—युज्यते। (तदेव कर्माभिनयतः।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम्।

प्रियंवदा—ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला। (आत्मगतम्) अद्य पुनर्हृदयेनासन्निहिता।

अनसूया—भवतु, अलमेतावद्भिः कुसुमैः। (प्रस्थिते।)

(नेपथ्ये)—आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम्। कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला। (पुरोऽवलोक्य) न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि। एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः। तथा शप्त्वाऽविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः। कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति।

अनसूया—गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि।

प्रियंवदा—तथा। (निष्क्रान्ता।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो आवेगस्त-

लितया गत्या प्रभ्रष्टं मेऽग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोच्चयं रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुन सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिन्यह्वेतदपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया 'भगवन्, प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, एहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।

(परिक्रामन ।)

प्रियंवदा—(अवलोक्य) अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्वामहस्तोपहितवदनाऽऽलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तया आत्मानमपि नैषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्वस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(उभे निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात्खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजामि । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुखशयितपृच्छिका शकुन्तला-सकाशं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तात-काश्यपेन एवमभिनन्दितम् 'दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरि-दत्तेव विद्या अशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषिप्रति-रक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । किं-त्वद्यैव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परि-तोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्याव । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावदहमपि मृगरोचना तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दाय्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता) अनसूया—सखि, एहि गच्छावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।

(उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राण्यादायोपविश्य) सखि, सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति । (बाष्पं विसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा-आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् । अलङ्क्रियतामत्रभवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वत्स नारद, कुत एतत् ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः 'शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत' इति । तत इदानीम्—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । (शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येह्यभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । (उभे नाट्येनालङ्कुरुतः) ।

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥७॥

(परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम् । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ।)

गौतमी—जाते, एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात, वन्दे ।

काश्यपः—ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः ।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाऽऽशास्ते)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरित हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वा वह्नय पावयन्तु ॥ ९ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्रा ।
(प्रविश्य) शिष्य —भगवन्, इमे स्म ।
काश्यप —भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।
शार्ङ्गरव —इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)
काश्यप —भो भो सन्निहितास्तपोवनतरव ,

पातु न प्रथम व्यवस्यति जल युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवता स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये व कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सव
सेय याति शकुन्तला पतिगृह सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरव सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला
तरुभिरिय वनवासबन्धुभि ।
परभृतविरुत कल यत
प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मन ॥ ११ ॥

(आकाशे)—

रम्यान्तर कमलिनीहरितै सरोभि
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखताप ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्या
श्शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः। प्रणम भगवतीः।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव। त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावत्।

उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना शिखिनी।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १२ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यास्नेहम्। इयं तावद्दक्षिणेन।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने, चूतसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखाबाहाभिः। अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि।

काश्यपः—सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम्।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥ १४ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः (वाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, प्रियंवदे, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सज्जति । (परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १५ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् । (रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—वत्से,

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन्, ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, प्रेक्षस्व । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति । दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व ।

एषापीष्टेन विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुरुकमपि विरहदुःखं ह्याशाबन्धो विषाहयति ॥ १७ ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १८ ॥

शार्ङ्गरवः— गृहीतः सन्देशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥२०॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा बिभीहि । स्नेहः पापशङ्की ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ २१ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृशं तातशरीरम् । तन्मा ऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्व ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) ।

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २२ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, प्रियंवदे, गता वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् ।

(सर्वे प्रस्थिताः ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः) ।

सूतः—(ससम्भ्रमं परिक्रम्यावलोक्य च) अये, अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता विश्रामभूमिरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितश्छायाचिततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति छायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य) कथमद्यापि चेतनां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् । (निःश्वस्य)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख,

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसंज्ञः) आः शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूर-

दुर्ललित, हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र, हा युवराज, क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (मोहमुपगतः ।)

सूतः—राजन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—(संज्ञां लब्ध्वा—निःश्वस्य)

मुक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न कृपाग्रजेन ।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि ॥४॥ (पतति)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिपुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहृतचेतनत्वान्निश्चेष्टः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
दोर्भैर्गदाशनिकृतैर्न विबोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतविधे, कृपाविरहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ● ॥

(ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः)

पुरुषः—आर्या, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वा । (निरूप्य) कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । एतेषां बद्धपरिमण्डलानां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य यतस्त्वाहृजारुदुर्मेदमुसैः कङ्कचक्रैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तत्र खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अग्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्वपरे प्रभूतनराः संगता धीरमनुष्या दृश्यन्ते । तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (उपगम्य) हंहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । (दृष्ट्वा) हा, अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समप्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते । (सश्लाघम्) साधु वीरमातः साधु । अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि । भवतु । अन्यत्र प्रक्ष्यामि । (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो यद्रुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेतेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु ।

अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि । (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविषमशीलतया पर्याकुलो जनः । तत्कमिदानीमत्र प्रक्ष्यामि । कं वोपालप्स्ये । भवतु । स्वयमेवात्र विचेष्यामि । (परिक्रम्य) भवतु । दैवमिदानीमुपालप्स्ये । हंहो दैव, एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते । अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति । (विचिन्त्य निःश्वस्य च अथवा किमत्र दैवमुपालभे । तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यूतविषप्रशाखिनः संभृतचिरकालसंवृद्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति । (अन्यतो विलोक्य) यथात्रैव विविधरत्नप्रभासंवलितसूर्यकिरणप्रसृतशक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिशामुखो लूनकेतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम् । यावन्निरूपयामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । अथवा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति ।

(उपसृत्य सूत सखया पृच्छति)।

सूत —(दृष्ट्वा) अये, कथ सम्रामात्सुन्दरक प्राप्त।

सुन्दरक —(उपगम्य) जयतु जयतु महाराज।

दुर्योधन —(विलोक्य) अये सुन्दरक, कच्चित्कुशलमङ्ग राजस्य।

सुन्दरक —देव कुशल शरीरमात्रकेण।

दुर्योधन —किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हत सारथि भग्नो वा रथ।

सुन्दरक —देव, न भग्नो रथ। अस्य मनोरथ।

दुर्योधन —किमयिस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृदयम्। तदल सम्भ्रमेण। अशेषतो विस्पष्ट कथ्यताम्।

सुन्दरक —यद्देव आज्ञापयति। देवस्य मुकुटमणिप्रभावेण पनीता मे रणप्रहारवेदना। (साटोप परिक्रम्य) शृणोतु देव। अस्तीदानीं कुमारदु शासनवध (इत्यर्धोक्ते मुख माच्छाद्य शङ्का नाटयति)।

सूत —सुन्दरक कथय। कथितमेव दैवेन।

दुर्योधन —कथ्यताम्। श्रुतमस्माभि।

सुन्दरक —(स्वगतम्) कथ दु शासनवध श्रुतो देवेन। (प्रकाशम्) शृणोतु देव। अद्य तावत्कुमारदु शासन वधामर्षिणेन स्वामिनाङ्गराजेन कृतकुटिलभ्रुकुटीभङ्ग भीषणललाटपट्टेनाविज्ञातसन्धानमोक्षनिशितशरधारावर्षेणाभियुक्त स दुराचारो दु शासनवैरी।

उभौ—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदातिसमुद्धूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम्। न खलु गगनतलं लक्ष्यते।

उभौ—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणास्फालनटङ्कारेण गम्भीरभीषणेन ज्ञायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति।

दुर्योधन—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छटाभासुरं गम्भीरस्तनितचापप्रलघ प्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम्।

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परिभवशङ्किना धनञ्जयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्रस्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासिगदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्ततारस्वनप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो, धावितस्तमुद्देशं रथवरः।

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरक—ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्तं पितरं प्रेक्ष्य ससम्भ्रममामुक्तविगलितमवधूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकठिनकोदण्डजीवो दक्षिणहस्तोत्क्षिप्तशरपुङ्खविघट्टनत्वरायितसारथिकस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधन—(सावष्टम्भम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततश्च देव तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन वैदूर्यशिलाश्यामलस्निग्धशल्यग्रन्थैः कठिनकङ्कपत्ररम्यपर्णं कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

उभौ—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, तीक्ष्णविशिखनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनञ्जयेनेषद्विहस्य भणितम्—'अरे रे वृषसेन, पितुरपि तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् । किं पुनर्मर्धतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सह गत्वा युध्यस्व ।' एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषगिरमैः श्रुतिपथकृतप्रणयैः निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुर्वचनैः ।

दुर्योधन—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोरैः बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरैः प्रस्तुतं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकूतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभाविततूणीरमुखधनुर्गुणगमनागमनशरसन्धानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्तं विश्रामितवैरानुबन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डवबलयोः 'साधु कुमारवृषसेन, साधु' इति कृतकलकलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अवधीरितसकलराजचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हर्षरोषकरुणासङ्कटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपर्यतिभीमसेने बाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने ।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथौ रथवरे धनुषि जीवायां नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः ।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विरथो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणव्यापारमात्रप्रतिषिद्धशरसम्पातो मण्डलानि विरचयितुं प्रवृत्तः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधन —(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, पुनरथविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्योपरि शिलीमुखासारः । कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोद्धुम् ।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, भणितं च कुमारेण 'रे रे तताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव, मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्न निपतन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्वभावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसम्पातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्वणत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी ।

दुर्योधनः —(सवेगम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —अतो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात् सशरं धनुर्हृदयाद्वीरसुलभ उत्साहो नयनाद्वाष्पसलिलमपि । रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुबलेन ।

दुर्योधन —(सविषादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितैः निशितक्षुरप्रैः सुचिरं निरूप्यार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्ति ।

दुर्योधन —साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोकसाधुवादेनान्तरितः समरतूर्यनिर्घोषः । सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् । भणितं च स्वामिनाङ्गराजेन 'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव ममापि समरव्यापारः । तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम् । प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् । तथाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधन —ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव विश्रमितायोधनव्यापारौ मुहूर्तविश्रमितनिजवैरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ ।

दुर्योधन —(साभिप्रायम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना भणितम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखा (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)

दुर्योधन—सुन्दरक, कथ्यताम्। परवचनमेतत्।

सुन्दरक—शृणोतु देव। 'अरे दुर्योधनप्रमुखा कुरुबलसेनाप्रभव, अविनयनौकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम परोक्षं बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः। अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेव कुमारवृषसेनं स्वर्गपथं करोमि।' इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन वज्रनिर्घातघोषभीषणजीवारवं गाण्डीवम्। स्वामिनापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम्।

दुर्योधन—(सावहित्थम्) ततस्ततः।

सुन्दरक—ततश्च देव, प्रतिपिष्टभीमसेनसमरकर्मारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूलके द्वे पाणनद्यौ। ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवः।

दुर्योधन—ततस्ततः।

सुन्दरक—ततश्च देव, गाण्डीविना तारतरसितज्यानिर्घोषमात्रविभातत्राणवर्षेण तथाचरितं शरनिर्ययां न नभस्तलं न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवंशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते।

दुर्योधन—(सविस्मयम्) ततस्ततः।

सुन्दरक—ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे दारुणे सिंहनादे पाण्डवबले विमुक्ताक्रन्दे कौरवबले उत्थितो महान् कलकलो हा हतः कुमारवृषसेनो हा हत इति।

दुर्योधनः—(सवाष्पोपरोधम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, पश्यामि कुमारं हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रकेतुवंशं सर्गप्रज्ञर्षमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् ।

दुर्योधनः—(सास्रम्) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं श्रुत्वा । हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह,

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्तम्
उद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते ॥ ८ ॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन ।

दुर्योधनः—सूत, पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं पुनः—

प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः) ।

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (पटान्तेन वीजयति ।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजलमुज्झित्वानवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामि-

नाभियुक्तो धनञ्जय । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

दुर्योधन —ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, शल्येन भणितम्—'अङ्गराज, हततुरङ्गमो भग्नकूबरस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम्' इति परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । सुन्दरक, एहीति भणितं च । ततोऽहमुपगत स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिखमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य सन्देशः । पट्टिकामर्पयति । (दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति) ।

'स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्णः पतदन्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति—

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः ।
यत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
तं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण बाष्पेण वा ॥ ६ ॥

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं मामपरेण वाक्शल्येन घट्टयसि । भद्र सुन्दरक, अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः ।

सुन्दरक—देव, अद्याप्यारम्भ पृच्छ्यते। अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चय पुनरपि पार्थेन सह समर मार्गयते।

दुर्योधन—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन्) सूत, रथमुपनय। सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततर गत्वा वयस्यमङ्गराज प्रतिबोधय। अलमतिसाहसेन। अभिन्न एवायमावयो सङ्कल्प। न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी। किंतु—

हत्वा पार्थान्सलिलमशिव बन्धुवर्गाय दत्त्वा
भुक्त्वा बाष्प सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चार्तभिक्षु।
कृत्वान्योन्य सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढ
सत्यक्ष्यावो हततनुमिमा दु खितौ निर्वृतौ च॥१०॥

अथवा शोक प्रति मया न विज्ञप्तस्त्वदहम्।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दु शासनोऽनुज।
त्वा बोधयामि किमह त्व मा सस्थापयिष्यसि॥११॥

सुन्दरक—यद्देव आज्ञापयति। (निष्क्रान्त)।

दुर्योधन—तूर्णमेव रथमुपस्थापय।

सूत—(कर्णं दत्त्वा) देव, हेषासबलिनो नेमिध्वनि श्रूयते। तथा तर्कयामि नून परिजनोपनीतो रथ।

दुर्योधन—सूत, गच्छ त्व सज्जीकुरु।

सूत—यदाज्ञापयति देव। (निष्क्रम्य पुन प्रविशति)।

दुर्योधन—(विलोक्य) किमिति नारूढोऽसि।

सूत—एष खलु तातोऽम्बा च सञ्जयाधिष्ठित रथमारुह्य देवस्य समीपमुपगतो।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽम्बा च सम्प्राप्तौ। कष्टमतिघोरम-त्समाचरितं दैवेन। सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर। अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि।

सूतः—देव, त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि।

दुर्योधनः—सूत, कथमिव समाश्वासयामि विमुक्तभागधेयः। पश्य।

यद्यैवायां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
भ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च।
तस्मिन्काले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वं पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥ १२ ॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरू। (निष्क्रान्तः सूतः।)

(ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो धृतराष्ट्रश्च।)

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुल-काननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति। कच्चि-ज्जीवति वा न वा।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मि-न्देशे वर्तते।

सञ्जयः—अन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविष्ट-स्तिष्ठति।

गान्धारी—(सकरुणम्) जात, एकाकीति भणसि किं नु खलु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति।

सञ्जयः—तात अम्ब, अवतरतं स्वैरं रथात् । (उभाववतरणं नाटयतः ।)

सञ्जयः—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः । नन्वेष तातोऽम्बया सह प्रातः किं न पश्यति महाराजः । (दुर्योधनो वैलक्ष्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्र—शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
वद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतोपाश्रयः ।
दूरान्निर्जितशात्रवान्नरपतीनालोकयंल्लीलया
सद्यः पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥१३॥

(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेनोत्थापालिङ्गतः ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु सन्निहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, किमकृतपूर्वः सम्प्रति मय्यप्ययमव्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं साम्प्रतं वत्सो दुःशासन आलपत्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा । (रोदिति ।)

दुर्योधन—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
तातस्य वाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः ।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये व.
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ॥ १४ ॥

गान्धारी—जात, अलं परिदेवितेन। त्वमपि तावदेवास्या-न्धयुगलस्य मार्गोपदेशकः। तच्चिरं जीव। किं मे राज्येन जयेन वा।

दुर्योधन—मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुतप्रिया क भवती क च दीनतैषा।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम्॥ १५॥

नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य।

सञ्जय—महाराज, किं वाय लोकवादो वितथः 'न वृद्धस्य कूपपतने रज्जुस्तनैव प्रतीतवा' इति।

दुर्योधन—अपुष्फलमिदम्। उपनियमाभावे किमुपकरणेन। (रोदिति।)

धृतराष्ट्र—(दुर्योधनं परिष्वज्य) वत्स समाश्वसिहि। समाश्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च।

दुर्योधन—तात, दुर्लभः समाश्वासः इदानीं युष्माकम्। किन्तु—

कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया।
विराजमानौ लोकेऽपि तनयाननुशोचतम्॥ १६॥

गान्धारी—जात, एतदेव साम्प्रतं प्रभृति यत्त्वमपि तावदेको नानुशोचितव्यः। तज्जात, प्रसीद। एष ते शीर्षाञ्जलिः। निवर्त्यतां समरव्यापारात्। अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहताशेषबन्धुवर्गस्य । पश्य ।

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिणि मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ १७ ॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जात, यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

सञ्जयः—राजन्, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, यावत्प्राणिति तावदुपदेश्यभूमिर्विजिगीषुः प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम्) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतोऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेशम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । यदि मङ्गतिमापद्यते तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधनः—कथयतु तातः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, किं विस्तरेण । सन्धत्तां भवानिदानीमपि युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन ।

दुर्योधनः—तात, तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वात्सञ्जयश्च काममेवं ब्रवीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः । अन्यच्च । तात,

अस्खलितभ्रातृशतस्तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः सम्प्रति दृष्टपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्तिः स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुरावसानं च कथमिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम्। अन्यच्च नयवेदिन्सञ्जय,

हीयमानाः किल रिपोर्नृपाः सन्दधते परान्।
दुःशासने हतेऽहीनाः सानुजे पाण्डवाः कथम् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति युधिष्ठिरः।

दुर्योधनः—कथमिव।

धृतराष्ट्रः—वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य। नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति। बहुच्छलत्वात्संग्रामस्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदैव भवते रोचते तदैवासौ सज्जः सन्धातुम्।

सञ्जयः—एवमिदम्।

गान्धारी—जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम्।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातॄणां निहते शते विपहते दुर्योधनो जीवितुम्।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भित्त्वा गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः सन्धिं विदध्यामहम् ॥

गान्धारी—हा जात दुःशासन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा युवराज, अश्रुतपूर्वा खलु कस्यापि लोके ईदृशी विपत्तिः । हा वीरशतप्रसविनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रसूता न पुनः सुतशतम् । (सर्वे रुदन्ति ।)

सञ्जयः—(बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्ब, प्रतिबोधयितुं महाराजमिमां भूमिं युवामागतौ । तदात्मापि तावत्संस्तभ्यताम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चानुव्रति मानवत्यमरिषु त्वदेकशरणजीविनावलम्बनेयं तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणमहं च ।

दुर्योधनः—श्रूयतां यदभिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम् ।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।
अभिमुखमरीन्घ्नन्तः संख्ये हताः शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया ॥ २० ॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात् ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

गान्धारी—(आकर्ण्य सभयम्) जात, कुत एतद् हाहाकारमिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते ।

सञ्जयः—अम्ब, भूमिरियमेवंविधानां भीरुजनत्रासजननो महानिनादानाम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, आयतामतिभैरवः खलु विस्तारी हाहारवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधनः—तात, प्रसीद। पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम्। यावदपरमपि किंचिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञापय मां संग्रामावतरणाय।

गान्धारी—जात, मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय।

धृतराष्ट्रः—वत्स, यद्यपि मथान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि रह परप्रलोभाघातोपायश्चिन्त्यताम्।

दुर्योधनः—प्रत्यस्य हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
कि वा तेन कृतेन तैरपि कृतं यत्र प्रकाशं रणे।

गान्धारी—जात, एकाकी त्वम्। कस्ते साहाय्यं करिष्यति।

दुर्योधनः—एषोऽहं भवतीसुतद्वयकरो भ्रातः कियन्तोऽरयः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी।

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम्।)

भो भो योधा, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं महत्कदनं प्रवृत्तम्। अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया। यत कालानुरूपं प्रतिविधानम्यमिदानीम्।

तथा हि।

त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितलतुः पार्थाङ्कितैर्मार्गणै-
र्वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाकृष्यमाणः शनैः।
वार्तामङ्गपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्पृच्छतां
शून्येनैव रथेन याति शिबिरं शल्यः कुरूञ्शल्ययन् ॥२३॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा साशङ्कम्) आः केनेदमविस्पष्टमशनिपातदारुणमुद्घोषितम्। कः कोऽत्र भोः।

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—हा, हताः स्मः। (आत्मानं पातयति)।

दुर्योधनः—अयि, कथय।

धृतराष्ट्रसञ्जयौ—कथ्यतां कथ्यताम्।

सूतः—आयुष्मन्, किमन्यत्।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम्।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ण। (मोहमुपागतः।)

गान्धारी—जात, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

सञ्जयः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः।

धृतराष्ट्रः—भोः, कष्टं कष्टम्।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम्।
वत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥ २४ ॥

वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। ननु भो हतविधे,

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम्।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥ २५ ॥

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः)

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
  गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम्।
सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं
  वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम्॥ २६॥

(पुनर्मोहमुपागतः। सर्वे समाश्वासयन्ति।)

दुर्योधनः—मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते।
  उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा॥ २७॥

अपि च।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
  दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम्।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं तु कर्णे
  कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य॥ २८॥

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्रं बाष्पमोक्षम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि।

दुर्योधनः—मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारितः।
  तत्कृते त्यजतो बाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते॥ २९॥

सूत, केनैतदसम्भावनीयमस्मत्कुलान्तकरणं कर्म कृतं स्यात्।

सूतः—आयुष्मन्, एवं किल जनः कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रश्चकायुधसारथेः शरैस्तस्य।
निहतः किलेन्द्रसूनोरसत्सेनाकृतान्तस्य॥ ३०॥

दुर्योधनः—कर्णाननेन्दुस्मरणात् क्षुभितः शोकसागरः।
  वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे॥ ३१॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम्।

ज्वलन् शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)

भवति तनय लक्ष्मीः साहसेष्वोद्धतेषु
द्रवति च हृदयं मे भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिष्णातनिपुण ते चेष्टित मानशौण्ड
च्छलयदुलमरीणां सङ्करे हा हतोऽस्मि ॥ ३३ ॥

गान्धारी—जात, तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण सम समर मार्गयसे ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद् वृकोदरः ।

पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सूत, अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपाहर । भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरभुवमवतरामि ।

सूतः—अलमन्यथा सम्भावितेन । अयमहमागत एव । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्मान्प्रत्युत्थितुमयं ते व्यवसायस्तत्सन्निहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धारी—जात, कतरः पुनः स यस्मिन्नाश्वासमवलम्बिष्ये ।

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

दुर्योधनः—

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
अनिवारितसम्पातैरयमात्माश्रुवारिभिः ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—आयुष्मन्,

भ्रातावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे—कथ्य कथ्य ।

सूतः—स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥ ३७ ॥

गान्धारी—(सभयम्) जात, किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधनः—ननु सन्निहितैवेयं गदा ।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

दुर्योधनः—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय, रथमारोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठस्व । समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जनः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे ।

दुर्योधनः—तात, किमनेनोपलब्धेन ।

(ततः प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भो सुयोधनानुजीविनः, किमिति सम्भ्रमादयथायथं चरन्ति भवन्तः । कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः ।

दुर्योधनः—सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृत्य) ननु भो वृकोदरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुन—आर्य, प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद्गच्छावः ।

भीमः—मूढ, अनुल्लङ्घनीयः समुदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य गुरून्गन्तुम् । (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय । अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुन—(उपगम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥३८॥

भीमः—चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा ।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥३९॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नानामपकृतम् । यावत् क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः । तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात, अलं मन्युना ।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तौ)

(नेपथ्ये)—अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन्, अर्जुन अर्जुन, क्वेदानीं गम्यते ।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विपक्षान्तमासीद्वन इव भवता शून्यमन्ये रणेऽस्मिन् ।
स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनयजितन्यस्तहेतेरुपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानमरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्तः । तत्प्रत्युद्गमनेन तावदयं सम्भाव्यतां वीरः ।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छैनं महाभागम् ।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथार्थवचनशस्त्रबलमदेन ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधनः—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम् । (उपवेशयति ।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्संगरेषु विहितं विदितं त्वया तद् ।
द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽस्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥४२॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥४३॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः । अस्मासु च परिभवः । (प्रकाशम्) राजन्कौरवेश्वर, एवं भवतु । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणपराङ्मुखत्वमापादयसि ।

दुर्योधनः—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।
परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥४४॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तथापि कोऽत्र दोषः। अवसानमिदानीं भरतकुलस्य। सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः। (विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत्। सञ्जय, मद्वचनाद् ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम्।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः।
अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्
वचनविकृतिरस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तात। (उत्तिष्ठति।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम्।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत्।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तातः। (निष्क्रान्तः।)

दुर्योधनः—सूत, सांग्रामिकं मे रथमुपकल्पय।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (निष्क्रान्तः।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छाम। वत्स, त्वमप्येवं कुरु।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे।)

विश्रुतचरितम् ।

देव, मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोऽपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन्नक्लेशार्हः कश्चित् कूपाभ्याशेऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः। स च त्रासगद्गदमगदत्—'महाभाग, क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य साहाय्यकम्। अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुद्धरन्निह कूपे कोऽपि निष्फलो ममैकशरणभूतः पतितः। तमहमस्मि नाहमुद्धर्तुम्' इति। अथाहमभ्येत्य प्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य, तं च बालं वंशनालीमुखोद्धृताभिरद्भिः फलैश्च पक्वैः शरक्षेपावच्छिन्नस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात् पाषाणपातितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुतलनिषण्णस्तमब्रवम्-'तात, क एष वृद्धः, को वा भवान्, कथं चेयमापदापन्ना' इति। सोऽश्रुगद्गदमगदत्—'श्रूयतां महाभाग—

विदर्भो नाम जनपदः। तस्मिन् भोजवंशभूषणम्, अंशावतार इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः, सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः, विनेता प्रजानाम्, रञ्जितभृत्यः, कीर्तिमान्, उदग्रो मूर्तिबुद्धिभ्याम्, उत्थानशीलः, शास्त्रप्रमाणकः, शक्यभव्यकल्पारम्भी, सम्भावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्, उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्भावयिता शत्रून्, असम्बद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः, कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेषु, अतिनदीष्णः कलासु, नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु, स्वल्पेऽपि सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता

कोषवाहनयोः, यत्नेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः, सद्यः प्रतिकर्ता दैवमानुषीणामापदाम्, षाड्गुण्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य, पुण्यश्लोकः पुण्यवर्मा नाम राजासीत्। स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषम् पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यताममरेषु। तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिस्तन्निधनमध्यतिष्ठत्। स सर्वगुणैः सम्पन्नोऽपि दैवाद्दण्डनीत्यां नात्यादृतोऽभूत्। तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगल्भवागभाषत— 'तात, सर्वैवात्मसम्पदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते। बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्रागल्भ्य...तरेभ्यः प्रतिविशिष्यते। तथाप्यसाधुप्रतिपन्नामसंस्कारमर्थशास्त्रेषु, अनग्निशोधितेव हेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः। बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छ्रितोऽपि परैरध्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते। न च शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम्। अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते। न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराधनाय। अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किञ्चनवादिन्यो यथाकथञ्चिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः। निर्मर्यादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते। आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा। दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति। तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात्। अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभि-

षड्भागमयं दण्डनीतिं कुलविद्याम्। तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीम्' इति।

एतदाकर्ण्य 'स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम्। तथा क्रियते' इत्यन्तःपुरमविशत्। तां च वार्तां पार्थिवेन प्रमदासन्निधौ प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समीपोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यः पटुरयन्त्रितमुखो बहुभङ्गिविशारदः परमर्मान्वेषणपरः परिहासप्रियः परिवादरुचिः पैशुन्यपण्डितः सचिवमण्डलादप्युत्कोचहारी सकलदुर्नयोपाध्यायः कुमारसेवको विहारभद्रो नाम स्मितपूर्वं व्यज्ञापयत्—'देव, दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद्राजन्यो भवति विभूतेः, तमकस्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः। तथाहि—केचित् प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदयातिशयैराशामुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, बद्ध्वा दर्भरज्जुभिः, अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलिप्य, अनशनं च शाययित्वा सर्वस्वं स्वीकुर्वन्ति। तेभ्योऽपि घोरतराः पापण्डिनः पुत्रदारशरीरजीवितान्यपि मोचयन्ति। यदि कश्चित् पटुजातीयो नास्मै मृगतृष्णिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत् तमन्ये परिवार्याहुः—'एकामपि काकिणीं कार्षापणलक्षमापादयेम, शस्त्रादृते सर्वशत्रून् घातयेम, एकशरीरिणमपि मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि, यद्यस्मदुद्दिष्टेन मार्गेणाचरति' इति। स पुनरिमान् प्रत्याह—'कोऽसौ मार्गः' इति। पुनरिमे ब्रुवते—'ननु चतस्रो राजविद्यास्त्रयी वार्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति। तासु तिस्रस्त्रयीवार्तान्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च। तास्तावदासताम्। अधीष्व

तावद्दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमा' इति । स 'तथा' इत्यधीते शृणोति च । तत्रैव जरां गच्छति ।

तत्तु किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मयमविदित्वा न तत्त्वतोऽधिगम्यते । भवतु कालेन बहुनाल्पेन वा तदर्थाधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्भिरियानोदन सम्पद्यते । इयत ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् । उत्थितेन च राज्ञा क्षालिताक्षालिते मुखे मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नमायव्ययजातमह्नः प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतव्यम् । शृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेऽध्यक्षधूर्ताश्चत्वारिंशत चाणक्योपदिष्टानाहरणोपायान् सहस्रशतमनुद्धेव ते विकल्पयितारः । द्वितीयेऽन्योन्यं विवदमानानां प्रजानामाक्रोशाहतमानकर्णः कष्टं जीवति । तत्रापि प्राड्विवाकादयः स्वेच्छया जयपराजयौ विदधानाः पापेनाकीर्त्या च भर्तारमात्मनश्चार्थैर्योजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभते । भुक्तस्य च यावदन्धःपरिणामस्तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायासमनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं मिथः सम्भूय, दोषगुणौ दूतचारवाक्यानि शक्याशक्यतां देशकालकार्यावस्थाश्च विपरिवर्तयन्त. स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति ।

बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव सन्ध्याम्, प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्याः । तन्मुखेन चातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रयोगा अनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत् । पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तारम्भः । सप्तमे च मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च । दूताश्च नामोभयत्र प्रियाख्यानलब्धानर्थान् वीतगुल्कवायकर्मणि यासिङ्यया वर्धयन्तः, कार्यमविद्यमानमपि छलेनोत्पाद्यानवरतं भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्यैनमाहुः —'अद्य दृष्टो दुःस्वप्नः । दुःस्था ग्रहाः । शकुनानि चाशुभानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु सौवर्णमेव होमसाधनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्मकल्पा इमे ब्राह्मणाः । कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति । ते चामी कष्टदारिद्र्या बहुपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्यप्रतिप्रतिग्रहाः । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिघ्नाशनं च भवति' इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु भक्षयन्ति । । तदेवमहर्निशमविहितसुखलेशमायासबहुलमविरलकदर्थनं च नयतो नयज्ञस्यास्मां चक्रवर्तिना स्व-

मण्डलमात्रमपि दुरवापं मन्येत्। शास्त्रज्ञसमाज्ञातो हि यद्ददाति यन्मानयति यत् प्रियं वदति, तत् सर्वमतिसन्धातुमित्यविश्वासः। अविश्वास्यता हि जन्मभूमिरलक्ष्म्याः। या च तथा लभ्येत विना न लोकयात्रा स लोकेन एव सिद्धा। नात्र शास्त्रेणार्थः। स्तनन्धयोऽपि हि तैस्तैरुपायैः स्तनपानं लिप्सते। तदपास्यातियन्त्रणामनुभूयन्तां यथेष्टमिन्द्रियसुखानि। येऽप्युपदिशन्ति प्रथममिन्द्रियाणि जेतव्यानि, पञ्चमरिषड्वर्गस्त्याज्यः सामादिरुपायवर्गः स्वेषु चाजस्रं प्रयोज्यः, सन्धिविग्रहचिन्तयैव नेयः कालः स्वल्पोऽपि सुखस्यावकाशो न देयः' इति तैरप्येभिर्मन्त्रिधूर्तैर्युष्मदुपार्जितं धनं दासीगृहेष्वेव भुज्यते। के चैते वराकाः। येऽपि मन्त्रकृतः शास्त्रकाराः शुक्राङ्गिरसविशालाक्षबाहुदन्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्तैः किमरिषड्वर्गो जितः, कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम्। तेषामपि हि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्ध्यसिद्धी। पठन्तश्चापठन्तश्चैवमेते सन्दृश्यमाना बहवः।

नन्विदमुपपन्नं देवस्य, यदुत सर्वलोकमान्या जातिः, अयातयामं वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमाणा विभूतिः। तत्सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिना बहुमार्गविकल्पनात् सर्वकार्येष्वमुक्तसंशयेन मन्त्रावापेन मा वृथा वृथा। सन्ति हि ते दन्तिनां दश सहस्राणि, हयानां लक्षत्रयम्। अनन्तं च पादातम्। अपि च पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृहाणि। सर्वश्चैष जीवलोकः समग्रमपि युगसहस्रं भुञ्जानो न ते कोष्ठागाराणि रेचयिष्यति। किमिदमपर्याप्तं यदन्यार्जनायायास

क्रियते । जीवितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चान्यहानि । तत्रापि भोगयोग्यमल्पाल्पं वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते । नार्जितस्य वस्तुनो लवमप्यास्वादयितुमीहन्ते । किं बहुना । राज्यभारमाप्ततमेष्वन्तरङ्गेषु भक्तिमत्सु समर्प्य, अप्सरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभी रममाणः सङ्गीतपानगोष्ठीश्च यथर्तु बध्नन् यथार्हं कुरु शरीरलाभम्' इति पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिरञ्जलिचुम्बितचूडश्चिरमशेत । प्राहसीच्च प्रीतिफुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः । जननाथश्च सस्मितम् 'उत्तिष्ठ, ननु हितोपदेशाद्गुरवो भवन्तः । किमिति गुरुत्वविपरीतमनुष्ठितम्' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरमतिष्ठत् ।

अथैषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रेर्यमाणो मन्त्रिवृद्धेन वचसाभ्युपगम्य, मनसा अचित्तज्ञ इत्यवज्ञातवान् । अथैवं मन्त्रिणो मनस्यभूत्—'अहो मे मोहाद्बालिश्यम् । अनुचितेऽर्थे नाहु-यवर्थीयाक्षिगतोऽहमस्य हास्यो जातः । स्पष्टमस्य चेष्टानामायथापूर्व्यम् । तथा हि—न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न व्यसनेष्वनुकम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनं वस्तु प्रेषयति, न मत्सुकृतानि प्रगणयति, न मे गृहवार्तां पृच्छति, न मत्पक्षान् प्रत्यवेक्षते, न मामासन्नकार्येष्वभ्यन्तरीकरोति । न मामन्तःपुरं प्रवेशयति । अपि च, मामनर्हेषु कर्मसु नियुङ्क्ते, मदासनमन्यैरवष्टभ्यमानमनुजानाति, मद्वैरिषु विश्रम्भं दर्शयति, मदुक्तस्योत्तरं न ददाति, मत्समानदोषान् विगर्हति, मर्मणि मामुपहसति, स्वमतमपि मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तूनि

मत्प्रदिष्टानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां स्खलितानि मत्समक्षं मूर्खै-रुद्घोषयति। सत्यमाह चाणक्यः—'चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था अपि प्रियाः स्युः। दक्षिणा अपि तद्भाववहिष्कृता द्वेष्या भवेयु' इति। तथापि का गतिः। अविनीतोऽपि न परित्याज्यः पितृपैतामहैरस्मादृशैरयमधिपतिः। अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमश्रूयमाणवाचः कुर्मः। सर्वथा नयद्विषस्य वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम्। अपि नामापदो भाविन्यः प्रकृतिस्थमेनमापादयेयुः। अनर्थेषु सुलभव्यलीकेषु क्वचिदुत्पन्नोऽपि क्षेपः सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत्। भवतु भविता तावदनर्थः। स्तिमितपिशुनजिह्वो यथाकथञ्चिदभ्रष्टपदस्तिष्ठेयम्' इति।

एवं गते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो नामाश्मकेन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुरसद्वृत्तः पितृनिर्वासितो नाम भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्बह्वीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेकच्छद्मविद्भिश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य विविधाभिः क्रीडाभिर्विहारभद्रमात्मसादकरोत्। अमुना चैव संक्रमेण राजन्यास्पदमलभत। लब्धरन्ध्रश्च स यद्यद् व्यसनमारभते तत् तथेत्यवर्णयत्।

असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मतमन्ववर्तत। तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विशृङ्खलमसेवन्त व्यसनानि। सर्वश्च समानदोषतया न कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ठ। समानभर्तृप्रकृतयस्तन्त्राध्यक्षाः स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन्। ततः क्रमादायद्वाराणि व्यशीर्यन्त। व्ययमुखान्यहरहर्व्यवर्धन्त। सामन्तपौरजानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपारूढविश्रम्भेण

राज्ञा सज्जानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारमत्यचापिपुः । तन्मूलाश्च कलहाः सामर्षाणामुदभवन् । अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः । अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः । अपहृतपरिभूतयः प्रहताश्च पातकपथाः । हतबान्धवा हतवित्ता वधबन्धनातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्नश्रुकण्ठ्यः प्रजाः । दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत् । कृशकुटुम्बेषु लोभः पदमधत्त । विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादह्यन्त । तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रासरन् परोपजापाः ।

अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वानवास्यं प्रोत्साह्यानन्तवर्मणा व्यग्राहयत् । तदाक्रान्तराष्ट्रपर्यन्तश्चानन्तवर्मा तमभियोक्तुं बलसमुत्थानमकरोत् । सर्वसामन्तेभ्यश्चाश्मकेन्द्रः प्रागुपेत्यास्य प्रियतरोऽभूत् । अपरेऽपि सामन्ताः समगसत । गत्वा चाभ्यर्णे नर्मदारोधसि न्यविशन् । तस्मिंश्चावसरे महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्यात्मनाटकीयां क्षमातलोर्वशीं नाम चन्द्रपालितादिभिरतिप्रशस्तनृत्यकौशलामाहूयानन्तवर्मा नृत्यमद्राक्षीत् । अश्मकेन्द्रस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्त—'प्रमत्त एष राजा कलत्राणि नः परामृशति । कियत्यवज्ञा सोढव्या । मम शतमस्ति हस्तिनाम्, पञ्च शतानि च ते । तदावां सम्भूय मुरलेशं वीरसेनमृचीकेशमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं नासिक्यनाथं च नागपालमुपजपाव । ते चावश्यमस्याविनयमसहमाना अस्मन्मतेनैवापयायेरन् । अयं च वानवास्यः प्रियं मे मित्रम् । अमुनैवैनं दुर्विनीतमग्रतो व्यतिषक्तं पृष्ठतः प्रहरेम । कोशवाहनं च विभज्य गृह्णीम' इति । हृष्टेन चामुनाभ्युपेते, विंशतिं वरांश्

कानाम्, पञ्चविंशति काञ्चनकुङ्कुमपलानाम्, प्राभृतीकृत्यासमुगेन तैः सामन्तैः सम्मन्त्र्य तानपि समनावस्थापयत्। उत्तरेद्युरनेगां सामन्तानां यानवास्यस्य चानन्तवर्मा नयद्वेषादामित्वमगमत्। यसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमात्माधिष्ठितमेव कृत्वा 'यथाप्रयास यथायल च विभज्य गृह्णीत। युष्मदनुज्ञया येन केनचिदंशेनाहं तुष्यामि' इति शाठ्यात् सर्वानुवर्ती, नैनैषामिषेण निमित्ती कृतेनोत्पादितव्यसहः सर्वसामन्तानव्ययत्। 'तदीयं च सर्वस्वं स्वयमेवामसत्। यानवास्य केनचिदंशेनानुगृह्य प्रत्यावृत्य सर्वमनन्तवर्मराज्यमात्मसादकरोत्। अस्मिन्नन्तरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्मौलैः सम्भूय पालमेन भास्करवर्माणम्, अस्यय ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, अनयोश्च मातरं महादेवीं वसुन्धरामादायापलर्पन्नापदोऽस्या भावितया दाङ्ज्येण देहमजहात्। अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं भर्तृधैमातुराय प्राप्ते मित्रवर्मणेऽनपत्याय सापत्या देवी दर्शिताभूत्। तां चार्यामनार्योऽसाधव्यथाप्यमन्यत। निर्भर्त्सितश्च तया 'सुतमियमखण्डचारित्रा राज्यार्हं चिकीर्षति' इति नैर्घृण्यात्समेनं बालमजिघांसीत्। इदं तु ज्ञात्वा देव्याहमाज्ञप्तः—'तात, नालीजङ्घ, जीवतानेनार्भकेण यत्र क्वचिदपयाय जीव। जीवेय चेदहमप्येनमनुसारप्यामि। ज्ञापय मां क्षेमप्रवृत्तः स्ववार्ताम्' इति। अथ सद्कले राजकुले कथञ्चिदेन निर्गमय्य विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि। पादचारदुःस्थितं चैनमाश्वासयितुं घोषे क्वचिदहानि कानिचिद्व विश्रमय्य, तत्रापि राजपुरुषसम्पातभीतो दूराध्वमपासरम्। तत्रास्य दारुणपिपासापीडितस्य वारि

दातुकाम कूपेऽस्मिन्नपत्रस्य पतितस्त्वयैवमनुगृहीतः। त्वमेवास्यातः शरणमेधि विशरणस्य राजसूनोः' इत्यञ्जलिमबध्नात्। 'किमीया जात्यास्य माता' इत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम्—'पाटलिपुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्ताया कोसलेन्द्रात् कुसुमधन्वनोऽस्य माता जाता' इति। यद्येवम्, एतन्मातुर्मत्पितुश्चैको मातामहः' इति सस्नेहं तमहं सस्वजे। वृद्धेनोक्तम्—'सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते पिता' इति। 'सुश्रुतः' इत्युक्ते सोऽत्यहृष्यत्।

अहं तु तं नयावलिप्तमश्मकं नयेनैवोन्मूल्य बालमेनं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठापयेयमिति प्रतिज्ञाय, कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयमित्यचिन्तयम्। तावदापतितौ च कस्यापि व्याधस्य भीतिप्लुतौल्य द्वौ मृगौ स च व्याधः। तस्य हस्ताद्वयशिरमिषुद्वयं कोदण्डं चाच्छिद्य तावव्यधिषम्। एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्राकृतोऽपतत्। तत्रैकं मृगं दत्त्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचो पिक्कयोर्वस्थिग्रीवादीनि शलाकृत्य दावाङ्गारेषु, तप्तेनामिषेण तयोरात्मनश्च क्षुधमत्यतार्षम्। एतस्मिन् कर्मणि 'मत्सौष्ठवेनातिहृष्टं किरातमस्मि पृष्टवान्—'अपि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तम्' इति। असावाचष्ट—'तत्र व्याघ्रत्वचो हृतीश्च विक्रीयाह्यैवागतः किं न जानामि। प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सुरभ्येतीति तेनोत्सवोत्तरा पुरी' इति। अथ कर्णे जीर्णमब्रवम्—'धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक् प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं जिघांसति। तत् प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्वार्तां च देव्यै रहो

निवेद्य, पुनः कुमारः शार्दूलमर्दित इति प्रकाशमाक्रोशः कार्यः । स दुर्मतिरन्तः प्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया त्वत्सुतेन वाच्यः—'यदपेक्षया त्वन्मतमन्यकमिदं सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् । अद्य तु त्वदादेशकारिण्येवाहम्' इति । स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपत्स्यते । पुनरनेन वत्सनाभनाम्ना महाविषेण संनीय तोयं तत्र मालां मज्जयित्वा तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः । यत्र्यस्य स एवायमसि प्रहारः पापीयसस्तव भवतु यद्यस्मि पतिव्रता' इति । पुनरनेनागदेन सहमितेऽम्भसि तां मालां मज्जयित्वा स्वदुहित्रे देया । मृते तु तस्मिंस्तस्यां च निर्विकारायां सत्याम्' सर्वाण्येवैनां प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते । पुनः प्रचण्डवर्मणे सन्देश्यम्—'अनायकमिदं राज्यम् । अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या' इति । तावदार्यो कापालिकवेषच्छन्नौ देवस्य क्रीयमाणभिदौ पुरो बहिःपरश्मशानं वत्स्यावः । पुनरार्यभायात् पौरवृद्धानामात्यांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी—'स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति । पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्तिनि मन्दवने परीक्ष्य पौरजन्यजनेषु निर्गतेषु, कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापित. । सा चेयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पिता' इति । तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते' इति ।

स साम्प्रतमतिप्रीतः प्रयतोऽर्थश्चायं यथा चिन्तितमनुष्ठितोऽभूत्। प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत्—'अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम्। असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मिन् जातः। न शक्यमुपधियुक्तमेतत् कर्मेति वक्तुम्। यतस्तदेव दत्तं दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव जातं न मृत्युः। योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेत्' इति।

अथ महाप्रतिवेषेण मां पुत्रं च मिलायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्तुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—'भगवन्, अयमञ्जलिः अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम्। अस्ति ममैकः स्वप्नः, स किं सत्यो न वा' इति। मयोक्तम्—'फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि' इति। 'यद्येवं बहु भागधेयमस्या वो दास्याः। स खल्वस्याः सुताभ्युदयशंसी स्वप्न' इति मद्दर्शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य, भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रवीत्—'तच्चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्यः' इति। मयापि सस्मितम् 'एवमस्तु' इति लब्धभेदयो नालीजङ्घमाकार्य निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—'क्वासावल्पायुः प्रथितः प्रचण्डवर्मा' इति। सोऽब्रवीत्—'राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप एव तिष्ठत्युपास्यमानः कुशीलवैः।' इति। 'यद्येवम्, उद्याने तिष्ठ' इति तं जरन्तमादिश्य, तत्प्राकारैकपार्श्वे क्वचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्य, तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः, कृतकुशीलववेषलीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरञ्जयम्। अनुरञ्जितातपे तु समये, जनसमाजोपयोगीनि संहृत्य नृत्यगीत-नानावादितादि-हस्तचङ्क्रमणोर्ध्वपादालातपादापीडवृश्चिकम-

करलङ्घनादीनि मत्स्योद्वर्तनादीनि च करणानि, पुनरादायादायासन्नवर्तिनां छुरिकास्ताभिरुपहितवर्ष्मा चित्रदुष्कराणि करणानि श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि दर्शयन्, विंशतिचापान्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्छुरिकयैकया प्रत्युरस प्रहृत्य, 'औद्धत्यादर्पसदृशं वसन्तभानुरित्यभिगर्जन्, मद्दामरूपकतु मुधतासैः कस्यापि चारभटस्य पीवरांसबाहुशिखरमाक्रम्य, तावतैव तं विचेतीकुर्वन्, आकुलं च लोकमुच्चकुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राकारमत्यलङ्घयम्। अथप्लुत्य चोपवने 'मदनुपातिनामेव पन्था दृश्यते' इति ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीकृतसैकतास्पृष्टपादन्यासया तमालवीथ्या जानुप्राकारं प्राचा प्रतिप्रधावितः, पुनरपरोच्छ्रितैककचिनत्वाद्दलदयपातेन प्रद्रुत्य, लङ्घितप्राकारवप्रलतावलयस्तस्यां शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्ववेष सह कुमारेण मत्कर्मतुमुलराजद्वारदुःप्रलब्धवर्त्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम्। प्रागेव तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितवाह्यद्वारं विलम्।

अथ गलति मध्यरात्रे वर्वरापनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिवसनौ तद्विलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव। देवी [redacted] पूर्वेद्युरेव यथार्हमग्निसत्कारं मालवाय दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे, चण्डवर्मणे च तामवस्थामश्मकेन्द्रोपधिकृतामेव संदिश्य, उत्तरेद्यु प्रत्युषस्येव पूर्वसंकेतितपौरामात्यसामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा, सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिविजन्यं तद्भवनं विधाय दत्तदृष्टि सह जनेन स्थित्वा पटीयांसं पटहशब्दमकारयत्।

श्रुतिरन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठमंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलम् उभयकरविधृतमेकपार्श्वमेकतो निवेश्य निरगमम्। निरगमयं च कुमारम्। अथ यथापूर्वमर्चयित्वा दुर्गामुद्घाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्यग्रदृष्टि स्पष्टरोमाञ्चमुद्यताञ्जलि रूढविस्मयं च प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यधाम्—'इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति—'मया सरूपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याद्य यो दत्तः सेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतयाऽमन्दमातृपक्ष इति परिगृह्णन्तु भवन्तः।' अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटवमकटशाठ्यनिष्ठुराश्मकघटघट्टनाभानं मां मन्यध्वमस्य रक्षितारम्। रक्षानिर्वेशश्चास्य स्वसेयं सुभ्रूरप्यनुज्ञाता मह्ममार्यया' इति।

श्रुत्वैतत् 'अहो भाग्यवान् भोजवंशो यस्य त्वमार्यादत्तो नाथः' इत्यमीमिलन्त प्रकृतयः। सा तु वाचामगोचरं हर्षावस्थामस्पृशम्बाम्बा। तदहरेव च यथावद्ग्राहयन्मञ्जुवादिनीपाणिपङ्कजम्। अपरस्यां च यामिन्यां सम्यगेव बिलं प्रत्यपूरयम्। अलन्धरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयुक्तैर्दिव्यांशतामेव मम समर्थयमानो मद्राक्षां नात्यवर्तत। राजपुत्रस्यार्यादत्त इति प्रभावहेतुः प्रसिद्धिरासीत्। तं च गुणवत्यहनि भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्नोति राजकार्याण्यन्वतिष्ठम्। अचिन्तयं च—'राज्यं नाम शक्तित्रयायत्तम्। शक्तयश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु क्रमन्ते। मन्त्रेण हि विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः, उत्साहेन निर्वहणम्। अत: पञ्चाङ्गमन्त्रमूलो द्विरूपप्रभावस्कन्धश्चतुर्गुणोत्साहविटपो

द्विसप्ततिप्रकृतिपत्रः षड्गुणकिसलयः शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोति। स चायमनेकाधिकरणत्वादसहायेन दुरुपजीवः। यस्त्वयमार्यकेतुर्नाम मित्रवर्ममन्त्री स कोसलाभिजनत्वात् कुमारमातृपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तः, तन्मतिमयमर्थेव ध्वस्तो मित्रवर्मा। स चेदन्वेष्यः पेशलम्' इति। अथ नालीजङ्घं रहस्यशिक्षयम्—'तात, आर्यमार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि—'के त्वेव मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति। स चायमलसहालो भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः, किमुद्धरिष्येत म्रियेत वा' इति। स यद् वदिष्यति तदस्मि बोध्यः' इति।

सोऽन्यद्य मामावेदयत्—'मुहुरुपास्य प्राभृतैः, प्रवर्त्य चित्राः कथाः, संवाह्य पाणिपादम्, अतिविस्रम्भदत्तक्षणं तमभाष्यं त्वदुपदिष्टेन नयेन। सोऽप्येवमकथयत्—'भद्र, मैवं वादीः। अभिजनस्य शुद्धिः, असाधारणं बुद्धिनैपुणम्, अतिमानुषं प्राणबलम्, अपरिमाणमौदार्यम्, अत्याश्चर्यमस्त्रकौशलम्, अनन्यं शिल्पज्ञानम्, अनुग्रहार्द्रं चेतः, तेजश्चाप्यविग्रहम्भ्यमिश्रीणम्, इत्यस्मिन्नेव सन्निपातिनो गुणा येऽन्यस्यैकैकशोऽपि दुर्लभाः। द्विपतामेष चिरथिल्वद्रुमः, प्रह्लादनस्तु चन्दनतरुः। तमुद्धृत्य नीतिविक्रमान्यमश्मषमिमं च राजपुत्रं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि। नात्र संशयः कार्यः' इति। तथापि श्रुत्वा भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरवम्। तत्सखांश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम्। तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्धमत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलम्, अलुब्धतामभिख्यापयन्,

धार्मिकत्वमुद्भावयन्, नास्तिकान् कदर्थयन्, कण्टकान् विशोधयन्, अमित्रोपधीनुपघ्नन्, चातुर्वर्ण्यं च स्वधर्मकर्मसु स्थापयन्, अभिसमाहरेयमर्थान्। अर्थमूला हि सर्वकर्मारम्भाः। न चान्यदस्ति पापिष्ठं तत्र दौर्बल्यात्' इत्याकलय्य योगानन्वतिष्ठम्। अथाश्मकेन्द्रं समरे निहत्य तद्राज्यं राजसूनुसात्कृत्य तद्रक्षणार्थं मौलान् स्वानधिकारिणो नियुज्यात्मीभूतेनाश्मकेन्द्रसैन्येन च सार्धं निर्भयमभ्येत्य राजधान्यां तं राजतनयं भास्करवर्माणमभिषिच्य पित्र्ये पदे न्यवेशयम्। सोऽप्युत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्यं मह्यं प्रादात्। अहं च तद्राज्यमात्मसात् कृत्वा राजानमामन्त्र्य यावत्त्वदन्वेषणाय प्रयाणोपक्रमं करोमि तावदेवाङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्याय्याकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात् स्वामिना समगंसि।'

शुकनासोपदेशः।

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलं निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः। नित्यमस्नानशौचबध्यो बलवान् रागमलावलेपः। अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति। इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे। गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा। सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्। किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः। अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका। नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः। नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु। भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम्। अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव

रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य। इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति। हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः। प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति। अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य। कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम्। अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः। किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा। गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानमनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणमसुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणमतीतज्योतिरालोको नोद्वेगकरः प्रजागरः। विशेषेण तु राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः। अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि। राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीर-

सागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्गता। न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपाशसन्दाननिष्पन्दीकृतापि नश्यति। उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति। मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न वैदग्ध्यं गणयति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न विशेषज्ञतां विचारयति। नाचारं पालयति। न सत्यमनुबुध्यते। न लक्षणं प्रमाणीकरोति। गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति। अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति। कमलिनीसञ्चरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकक्षतेव न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम्। अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति। पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति। विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम्। अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोपमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम्। दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति। सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्। गुणवन्तमपवित्र-

मिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथा हि । सततमुष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसम्भवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथा हीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानां तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरःपताका सर्वाविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणामकालप्रावृड् गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्र-

लभ्य । नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमय्यपीन्द्र जालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि वञ्चयति ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परि गृहीता विक्लवीभवन्ति राजानः । सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तथा हि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलै रिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम् । अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम् । पुरोहितकुशाग्रसमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः । उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम् । आतपत्रमण्ड लेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते सत्य वादिता । वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः । जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः । ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । तथाहि । केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभिः खद्यो तोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः सम्पद्भिः प्रलो भ्यमानाः धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः प्रकृतिचञ्च लतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकु लीक्रियमाणाः विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरि वाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायु नेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते । घनोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्ममग्नगतयः पङ्गव इव परेण सञ्चा र्यन्ते । मृषावादविपाकसञ्जातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्प

न्ति । सन्नद्धतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कम्पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाविषमूर्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । इषव इव पानवर्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति । दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका इवादूरदर्शिनः । श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमनुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्द्यूतं विनोद इति मृगया श्रम इति पानं विलास इति प्रमत्तता शौर्यमिति गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्यजितभृत्यता सुखोपसेव्यत्वमिति परिभवसहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवावमाननं महासत्त्वतेति वन्दिजनख्यातिर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविशेषज्ञताऽपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमद-

क्षिप्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति। आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति। मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणादसद्भूतसम्भावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति। त्वगन्तरितलोचनान्तरमिव स्वललाटमाशङ्कन्ते। दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति। दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति। सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति। आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते। स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति। मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः। न पूजयन्ति द्विजातीन्। न मानयन्ति मान्यान्। नार्चयन्त्यर्चनीयान्। नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्। नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून्। अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्। जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्। आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय। कुप्यन्ति हितवादिने। सर्वथा तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्षन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति। किं वा तेषां साम्प्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतय पुरोधसो गुरवः पराभिसन्धानपरा

मन्त्रिण उपदेष्टारो भारराजन्यकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रतार्यसे कुशलैर्विलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे धूर्तैर्न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे रागेण नापह्रियसे सुखेन। कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः। पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः। तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि। तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे। विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्। अवनमय द्विषतां शिरांसि। उन्नमय बन्धुवर्गम्। अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम्। अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति।

महाश्वेतावृत्तान्तः ।

राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यद् वेदेभ्यः सम्भूतम् । अन्यदग्नेरुद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् । अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् । अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमखिलतामरीचिनिचयमे-

चरितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवास्थितवान्। इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः। तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्। इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्। अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान्। अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान्। अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः। यत्तु तत्सोमसमुद्भवमप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता। तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत्। सा तु भगवता मकरकेतुनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती। निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत्। तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना। तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान्। अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान्।

साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणां महादाद्दं सञ्जातत्यनिदितस्नेहच्छायासमनोहरं शैशवमतिनीतवती। क्रमेण च कृते मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम्।

अथ सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकं मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविसर्जिताम्भसंशाम प्रोत्फुल्लनवमलिनकुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम्। अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्याऽयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरयं चन्दनवीथिका निकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवतापरिहासनयोग्यैव लतादोला, बहलकुसुमरजःपटलमलकलहंसपदलतमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम् इति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलाभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम्।

एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतनिर्भरविकसितेऽपि कानने अभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम्। कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुक

तरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझङ्काराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हरहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, आत्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम्। अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो खल्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्— 'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोषस्याक्षीणता विधातुः, यत् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं' भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य मदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः। अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम्। अलीकं चेदं यथा किल सकला कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्णानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति। ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति। कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्। इति विचिन्तयन्ती-

मेघ मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुकरीं परवशामकरोत्।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूता त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती, देहि हृदयेऽवकाशमित्यर्थिनीमिव दर्शयन्ती, हा हा किमिदमसाम्प्रतमनिहृपणमयुक्तकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां, स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव मूर्च्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनायत्नमेनाकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं मनसिजेन क्रमभिनवयौवनेन किमनुरागेणैवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्येव नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि सुकृतप्रयत्नमप्यात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनावकाशमिव दातुमाशुविवसन्त्वाना निरीयुः श्वासमरुतः। स्वेदसलिललवलेखाहालतेवागलल्लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्रवणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः।

आसीच्च मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतमदन-

व्यतिकरेऽस्मिन्क्षणे मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमुग्धं हृदयमङ्गनाजनस्य यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च । क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकाजनमपहाय स्वयमपयाताः पतीन् । अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः । न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । सर्वजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाक्षिप्तदृष्टिप्रसरमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुव , मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य

तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्, तमपि मद्विकारदर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः। तदा तस्याभ्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत्। मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरःप्रवृत्तं श्वासैः। वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताऽक्षमाला। द्वितीयेव कर्णावतंसकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलसीकरजालिका। मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोचाननतरक्षस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्दृष्टयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः। तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमदनयर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम्। प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन्, किमभिधानः कस्य चायं तपोधनयुवा। जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध' इति। स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्—'बाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्। अथ कौतुकमावेदयामि। श्रूयताम्।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम। तस्यायमात्मजः। पुण्डरीक इति नाम। इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः

पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि। अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः-'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलङ्कारः प्रसीद क्रियताम्। इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम्। अजनु सफलतां जन्म पारिजातस्य।' इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितविलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः। मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलाद्यमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता। तदेतत्कात्स्न्येन योऽयं या चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम्।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामभ्यधात्-'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन। यदि रुचिरसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्।' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय मदीये श्रवणपुटे तामकरोत्। मम तु तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत्। स च मत्कपोलस्पर्शेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्करतलादक्षमालां गलितामपि नाज्ञासीत्। अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाश-

सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम्।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी। प्रत्यासीदति गृहगमनकालः। तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति। अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखलावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम्। प्रचलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलनमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि। कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः। क्व ते तद्धैर्यम्। क्वासाविन्द्रियजयः। क्व तद्वशित्वं चेतसः। क्व सा प्रशान्तिः। क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्। क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता। क्व ते गुरूपदेशाः। क्व तानि श्रुतानि। क्व ता वैराग्यबुद्धयः। क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम्। क्व सा सुखपराङ्मुखता। क्वासौ तपस्यभिनिवेशः। क्व सा भोगानामुपर्यरुचिः। क्व तद्यौवनानुशासनम्। सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्। यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीकि-

यन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।'

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् ।' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेन्दुना मामवदत्—'चपले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि

निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिहितमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृतरससागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्यैव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदाश्रयतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितकपोलफलका निस्पन्दमतिष्ठम्।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत्। सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत्—'भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासन्तान-

गहनान्तरेणापसृत्य मामागच्छन्ती पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्–'बालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व गच्छति' इति । मयोक्तम्–'एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसम्भूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।' इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमभ्यर्थितामिव दर्शयन्पुनराह–'बालिके, कल्याणिनी तथाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना' इति ।' ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहित–'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः ।' इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् ।' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन

तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता गन्धविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनेनेव मन्त्रेणावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

'दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्ट्या, दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टमार्गस्य बहुलनिशयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकये वासत्यदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणो दुष्टेन्द्रियेणेव विह्वलस्य लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य दुरावेशाविपयेव पिशाचग्रहस्य दानविकारोपचयेन सुतरामनिपत स्मरातुरस्य मे मनस । येनापूर्यमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामगमम् । सा च द्वितीयदर्शनेन फलमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समास्वादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा, पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके कथय, क्व स त्वया दृष्टः, किं किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनः पुनः

पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे, गैरिकगिरिसलिलप्रपात-पाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, मुकुलनरकपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकराजालेषु, रविविरहमूर्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, ग्रासीकृतसामान्यमृणाललताविवरसङ्क्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु, सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमार-योरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमा-गतोस्मीति ।'

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं 'गच्छ, प्रवेशयैनम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतन-स्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायमृषिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चु-किनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्य-मिवार्थिनमिवान्तर्गताकूतमाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल-

येनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम्। अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपो पविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपानयत्। अहं तु विदिताभिप्राया हृदयैव 'भगवन्, अत्यनिरिक्तयमस्या उदीयादशङ्कितमभिधी यताम्' इत्यवोचम्।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जल प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि। वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया। क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजनः। क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्म थविविधविलाससङ्गो रागप्रायः प्रपञ्चः। सर्वमेवानुप पन्नमालोक्य किमारब्ध दैवेन। अयत्नेनैव खलूपहासास्पद तामीश्वरो नयति जनम्। न जाने किमिदं वल्कलाना सदृश मुताहो जटानां समुचितम्। किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मो पदेशाङ्गमिदम्। अपूर्वेयं विडम्बना। केवलमवश्यकथनीयमि दम्। अपर उपायो न दृश्यते। अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते। अन्यच्छरणं नालोक्यते। अन्या गतिर्नास्ति। अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते। प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीया सुहृदसव इति कथयामि। अस्ति भवत्या समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः। तथा चाभिधाय परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्य प्रदेशमगमम्। अपयातायां भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपा न्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम्। यावत्तत्र तं नाद्राक्षमा

सीद्य मे मनस्येवम्—'किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः, उतान्विष्यन्मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात् ।' इत्येवं विकल्पयन्कञ्चित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् ।' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्विष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्—'एवं नामायमतिदुर्विषह्वेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमादृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः। कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः। अहो वत महदाश्चर्यम्। तथा नामायमा शैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत्। अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः। सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्' इति। उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम्। अथ सुचिरसंमीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुत्कुपितमिव सखेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत्। अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थस्यैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्ति सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम्—'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम। केवलमिदमेव पृच्छामि। यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतर-

हस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः। कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीदितुं वा। किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे। मूढो हि मदनेनायास्यते। का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः। स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति। अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभितं मनः। कोऽयमनङ्गो नाम। धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्य तामयं दुराचारः।' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपदमान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—'सखे किं बहुनोक्तेन। सर्वथा स्वस्थोऽसि। आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे। सुखमुपदिश्यते परस्य। यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेकुमलम्, स खलूपदेशमर्हति। मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम्। अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा। कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठ-

न्यसवः । दूरातीतः खलूपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन चान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्क्वथ्यत इव हृदयम् । प्लुष्यत इव दृष्टिः । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्रबोधयन् पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपमर्दं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम्—'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि ।' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जलार्द्रान्याद्राय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आ चरण-

तलादङ्गचर्चां चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसञ्चूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुद्भून्मे मनसि चिन्ता—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, [illegible] च विविधविलासराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरुपपादेष्वर्थेष्वेवयमवज्ञया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघटयितुमलं यद्यस्मै रोचते । तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिथुनामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः । क्व तत्तपः, क्वेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यम् । कां दिशं गन्तव्यम् । किं शरणम् । को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन

कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत् ।' इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—'किमनया व्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावाद्-प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्य-तिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीनामन्यन्ते सुहृदसून्साधवः । तदतिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्य-कर्तव्यतामापतितम् । किं वान्यत्क्रियते । का वान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम् ।' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तस्मादेशात्सव्याजमु-त्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य वानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य वानुरूपमात्मनो वा समु-चितं तत्र प्रभवति भवती ।' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुधामृतमये ह्रद इव निमग्ना, सर्वान-न्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वो-त्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैरप्रथितैरिवोपर्यु परि-

पतनानुमार्गदर्शितनालोकैरन्तःसंक्लेशेनोपजातमधिकम-
रैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्ववक्त्रपवित्रीकृतमहर्षमस्तप
स्त्वगतमचिन्तयम्—'दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनु-
बध्नाति। यद्यनेन मे सन्तापयितारि कियताप्यंशेन दर्शि-
तानुकूलता। यदि च सत्यमेव तत्संबन्धिनी दशा वर्तते ततः
किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः
समानो बन्धुः। कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती
मयान्याहृतैरलापैरुदन्तमभिकथयति। इत्थंभूते किं मयापि प्रति-
पत्तव्यम्। तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्। इत्येवं विचार-
यन्त्या एव प्रविश्य सत्वरा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृ-
दारिके, त्वामस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता'
इति। तच्छ्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीतः सत्वरमु-
त्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च
भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद् गच्छामि,
सर्वथामित्रस्य प्राणप्रदानदक्षिणार्थमयमनुपरचितोऽञ्जलिरयं मे
परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोया-
यिनाम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन क-
ञ्चुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरग्राहि-
णिना कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षवरकलमूकानुगतेन परिजनेन
सर्वतः संकुले द्वारदेशे कथमप्यात्मानं निर्गमयन् प्रययौ। अम्बा तु
मन्मन्दिरमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत्। मया तु
तदागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया
सर्वं नालक्षयम्। गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारी-

तद्धरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके, किङ्कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—"अयि तरलिके, कथं न पश्यसि इदमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेव त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमवमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्रानुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः, पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् ।" इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् । शनैःशनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदार्योद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण

च सकलजीवलोकानन्दकेन समुपारूढरागेण यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोद-यरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथ-हस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणम-चिन्तयम्—'एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम्। इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम्। अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुषारपातो विषस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः।' इत्येवं वि-चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत्। अचिरेण च सम्भ्रान्ततर-लिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा ता-मेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन ललाटविधृतस-शचन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम्। उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्काद्रेंण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा। प्रसीद, प्रेषय माम्। आनयामि ते हृदयदयितं जनम्। उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम्। अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्।' इत्येवं-वादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन। नन्वयं सर्व-

विकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कालिरस्कुर्वन्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिगमनलाघवदोषमायूएवन्कालनिपातं परिहरन्नागत एव मृत्यो स्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीवितं सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम् ।' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैरङ्गैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उत्थितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलस्रवानिव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, प्रतिभवनमङ्गमाजनेन विकचकुमुदगन्धेश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागपेशार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितयाद्यमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनि-

मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम्।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयतानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम्। प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्— 'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन। नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति। तथा हि। समारोपितशरासनासक्तसायको ऽनुसरति कुसुमायुधः। दूरप्रसारितकरः कर्षति शशी। प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः। लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम्। निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति। प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्।' इत्येवंवादिनीं च मां सा विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि। किमस्य तेन जनेन। अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति। तथा हि। निर्मलजलप्रमूर्तिः पादयोः पतति। मृणालवलयधवलान्करान्धरो। श्वेतसौगन्धिकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते। सलिलसीकरार्द्राश्च शिमणीन्करैरामृशति। द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि।' एवंप्रायैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम्। तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाग्रचन्द्रोदयप्रस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती

यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षाजातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामपदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं 'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप निर्घृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल, कृतार्थोऽसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः, कृतं कर्तव्यम्, वहेदानीं यथेष्टम्, हा भगवन्श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम्, हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि, सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वदृते क्व गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि, अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम्, क्व तन्ममोपरि

सुहृत्प्रेम ■ सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम्।

तच्च श्रुत्वा पवितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्त्रिटयमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, मनःक्षोभप्रायश्चित्तसमाधावाभ्यस्थितमिव, अतिमस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेयमवस्था' इति कथयन्तमिवाधरेण, 'मत्तः प्रियतरस्त्वापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैवानसूनस्यमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अविरतरोदनाताम्रेण 'कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपालभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तः प्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविदह्यमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद प्राणेः, समं प्राणसमे न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोर्ध्वग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्,

कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मद्दर्शनाद्ब्रह्मण्य-मित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणापक्रान्तजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महा-भागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काह-मगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे, किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहितनया दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोदगच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिरात्प्रत्यागतचेतना दुःखभागिनी ग्रत्या-विव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमप-श्यम् । अश्रद्दधाना चासम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा अम्ब, हा तात, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ, जीवित-निबन्धन, आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण, विमुच्य यासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था, युगस-हस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि, किमिति न

करोषि दयाम्, कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात्, अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न तातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोकः, धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं परिजनेन वा, कमुपयामि शरणम्, अयि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते, कुरु कृपां पाहि वनितामनाथाम्, भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान्, अयि वसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि, किमर्थं नानुकम्पसे, तात कैलास, शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्, इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेयाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम्। उपर्युपरिपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणेवात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखरानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः, शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तवाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसृतविमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-

श्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोरंसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्ठुरोस्येवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना, मुहुर्मुहुरेनमन्वनय मुहुर्मुहु पर्यचुम्ब मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम्। 'आः पाप, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेवाक्षवलीमगर्हयम्। 'अयि भगवन्, प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्। मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम्। अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते प्रलापाः कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि। अन्य एव स प्रकारः। प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम्। जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्। प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्। शिखरशतानीवावर्धन्त दु खानाम्। प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्च्छानाम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम्—'अभ्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, कियद्रोदिषि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जीवितेश्वरम्' इति। अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव प्रथित-

मतितार हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपल्लवकल्पितोष्णीषग्रन्थिरलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरनिचितमौलिरुत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः कुङ्कुमपत्रलवलाञ्छितासदेशः कुमुदधवलदेहो महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिरच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराण्यम्बरादवतीर्य शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयताऽमृतसीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्नोषधीपतिचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवमाहृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत्। अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम्। असौ तु ससम्भ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्। 'दुरात्मन्, क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन्स्वेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात्। पश्यन्त्या एव च मे सर्वे एव ते तारागणमध्यमविशन्।

मम तु द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकाया सुतरामदीर्यत हृदयम्। विकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति। सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाहृदयेर्मम मरणशङ्कया च

यरार्का विपण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी। किं तु महदिदमाश्चर्यम्। अमानुषाकृतिरेष पुरुषः। समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं वियेव भर्तृदारिका। प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः। किमुत साक्षात्। न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि। अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम्। अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन्नात एव कपिञ्जलः। तस्मात्तुतोऽयं को वायं किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्। पश्चादप्येतद्भविष्यति। न जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति। तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्धियन्ताममी प्राणाः।' इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत्। अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीवितृष्णाया, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहै रुपरुद्धमुखी

निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षामक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मन, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता। अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तात सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत्। यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत्। गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमितलज्जममङ्गलभूतमनेककष्टक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः क्षपयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना

जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवत्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम्। साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च। किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभाग।

NOTES

रघुदिग्विजय ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamśa (Canto IV) दिग्विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince

S 1 गुरुणा—पित्रा The word has been frequently used in this sense by our author दिनान्ते … हुताशन —The authority for this will be found in the Vedic texts—सौरं तेजः सायमग्निं सङ्क्रमते। आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति ।

S 2 निशम्य—Having heard The root here is दैवादिक When चौरादिक, it means 'to see' "शमकरैकस्यापि निशामनेत्या माहुषधाराय … विरोध ।"—Mallinatha प्रधूमित—Smouldering

S 3 पुरुहूतध्वज—A festive banner in honour of इन्द्र (otherwise called पुरुहूत) उन्मुख—Applies equally to ध्वज and प्रजा, 'ऊर्ध्व' in the first case meaning 'उन्नमित' and in the second, 'उत्सुक' अभ्युत्थान—Rise, both literal and figurative, to be respectively construed in the two cases प्रजाः प्रजाः—A happy illustration of the lexicon 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने'—Amara

S 4 द्विरदगामिनी—Means 'elephant-gaited' when construed with सिंहासन and 'riding on elephants' when construed with अरिमण्डल सममेव—Simultaneously Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascension to the throne and his conquest of his enemies' territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S 5 छाया—Lustre The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by लक्ष्मी

S. 6 बन्दिषु सान्निध्या—An instance of a सापेक्षसमास, equivalent to परिकल्पितसान्निध्या बन्दिषु बन्दिषु is औपश्लेषिकाधार मी अर्थ्याभि—Full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth The same idea is amplified elsewhere by the poet as निसर्गभिन्नास्पदमेक-संस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च । (R. VI 29)

S 7 The earth is looked upon as a बहुभर्तृका woman The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu

S 8 वाति—An optional form for 'सवति' The epithets to the wind in the second line points to the spring season, which, to judge by the poet s fondness for drawing similes from the same environment, was also the time when the prince was crowned

S 9 By the expressions मन्दोत्कण्ठा and गुणाधिकतया the poet means to suggest that Dilipa s virtues were many and they could only be partially shaken off from the people s minds by the superior virtues in Raghu The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वतो

अवमन्विष्टेत् गुणान्विष्टेऽस्मराज्यम्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences

S 10 नयविद्भिः—By politicians, i e ministers. पक्षः—An alternative पूर्व and उत्तर, though referring to सत् and असत्, neuter, are masculine by the maxim of विधेयप्राधान्य

S 11 पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements अपि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness Mallinatha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्च as a needless addition The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुणs or specific properties—smell, taste, light, touch and sound

S 12 The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter' The sun which gives heat is appropriately called तपन which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated राजन् which means 'a pleaser' On the meaning attached to राजन् by Kalidasa, Mallinatha remarks—यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात् कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना The same ideal of प्रकृतिरञ्जन finds expression elsewhere in the following—"अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्।" R. VIII 8.

S 13 कामम्—A particle corresponding to the English expression 'granted that' For a similar use of the word cf कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्। नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥ R VI 22 कामुकता दर्शिता—Cf अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्। सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥ Also, मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम्। सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम्॥—Kirata. II 33 and छिन्नं हि चक्षुर्मुखमन्धकारिविच्छन्नमधरादिव विगृह्यस्थितं

च विषयेषु चास्य नाम्नाप्रतिहतधृतिः। तत दीन सतोऽत्यन्तविशालयोर्नेत्रयोरन्य एव अन्तुरधंदर्शनेप्यसामर्थ्यात्। D K. VIII साक्षेण— समेऽदे कारणे तृतीया like धान्येन धनवान् The meaning is that he was fair-eyed with a deep insight into science

S 14 पार्थिवश्री —Royal splendour (पार्थिव—a king)

S 15 प्रताप —Means both 'heat' and 'glory' प्रतापेन— Pervaded. A लिट् form (third person, singular) of तन् with वि

S 16 वार्षिक धनु —The rainbow संजहार—Withdrew जैत्रम् (जेतृ+अण)—Victorious पर्यायात्तौ—Wielding their bows by turns

S 17 The compounds in the first half will, with विसर्पिविशालिताम्, be construed with तम् as well, and the components in the two cases will stand respectively in the relations of identity and comparison, identity in the case of मृदु and comparison in the case of तम्

S 18 चक्षुष्मताम्—Of those having eyes (i e with power to enjoy a beautiful sight)

S 19 The implication of the verse is that Raghu's fame pervaded the three worlds—भूर् भुवर् and स्वर्, and this can be brought out thus The whiteness of the lilies flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame (fame being poetically white) This presupposes the coherence of the fame with those objects and coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in different regions can only mean its coextension with those regions The point why other objects in the same regions were not similarly influenced by the fame will find its explanation in a law by which response is possible from objects that have a capacity for it . हंसश्रेणिषु—The word

श्रेणि is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky Flamingoes, with the poet's convention, migrate to the lake Manasa during the rains when water on the planes is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question For the flight of such birds in rows cf श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्। सारसै: कलनिर्ह्रादै: क्वचिदुन्नमिताननौ ॥—R. I 41

S 20 इक्षुच्छाय°—Expound इक्षूणां छाया, the compound being neuter by छाया बाहुल्ये (P II 4 22) The reading इक्षुच्छाया° should be construed as इक्षुच्छाय + आ°, for the simple reason that no perceptible shade can be offered by a single sugarcane, in which case alone छाया can retain its feminine form. गुणोदयम्—A बहुव्रीहि Expound गुणेभ्य उदयो यस्य तत् Prompted by his virtues आकुमारकथोद्घातम् "आ कुमारात् बालपात् प्रभृति कथोद्घात कथाप्रस्ताव । इन्द्रविश्रयेत्यादि । न विद्यते यस्य तत् ।"—Vallabha शालिगोप्य:—Peasant girls watching rice fields

S 21 The words प्रससाद and चुक्षुभे carry each a second sense in their implied connection with मन and अम्भ respectively The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus (अगस्त्य)

S 22 मदोदग्रा:—Wild with rut. कूलमुद्रुजा:—कूलान्युद्रुजन्तीति । 'उदि कूले रुजिवहो:' इति खश्प्रत्यय । लीलाखेलम्—'विलाससुभगम्'—Mallinatha अनुप्रापु:—Imitated. महोक्षा:—उक्षन् (a bull) preceded by महत् and वृद्ध in a कर्मधारय gets the समासान्त टच् The epithets (in the first half) in their application to तस्य may be modified respectively, after M, as उत्साहवत, बहुभाग and परमप्रभाव

S 23 मदगन्धिभिः—A बहुव्रीहि 'उपमानाच्च' इति समासान्त इकार . सप्तधा—'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu s elephants

S 24 गाधाः—Fordable, shallow आश्यान—Dried शक्तेः प्रथमम्—The foremost (constituent) of the (three-fold) regal power The three constituents are प्रभाव (majesty), मन्त्र (ministry) and उत्साह (army) The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition

S 25 नीराजना—'नीरस्य (शान्त्युदकस्य) अजनं (क्षेपः) अत्र नीराजनम् आरात्रिकमित्यर्थः । शरत्कालप्रवृत्तत्वात् राजानः प्रयाणसमये नीराजनाविधिं कुर्वन्तीत्याशयः'—Sumativijaya प्रदक्षिण ददौ—"इह प्रदक्षिणगतो हुतभुग्... वार्तां समुद्ररसनां वसुधां करोति।' इत्युक्तमाङ्गल्यात्वात्"—M

S 26 गुप्तमूलप्रत्यन्त—Having guarded the metropolis (मूल) and the frontier (प्रत्यन्त) शुद्धपार्ष्णि—'शत्रुरहितपृष्ठभागः हेतया रक्षितपृष्ठभागो वा'—Mallinatha अयान्वित—Attended by an auspicious rite "अयः शुभावहो विधिः"—इत्यमरः। षड्विधं बलम्—'मौलं भृत्यं सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्।'—इत्यमरः।

S 27 वयोवृद्धा—It is not necessary that the strewing should be made always by elderly women on such occasions Thus—अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः।—Raghu II 10 The word लाज is always used in the plural The second half of the verse contains an allusion to समुद्रमन्थन पृषते—बिन्दुभि

S 28 तुल्य प्राचीनबर्हिषा—The तुल्यता referred to was already tested by Raghu's encounter with Indra in canto III (प्राचीनबर्हिस्—a name of Indra) अहितान् केतुभि—

For, the wind being favourable the flags pointed towards the front अहित—An enemy

S 29 Cf 'वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारोहेव रजश्छलेन ।'—Raghu XVI 28 Strict conformity to order would demand sameness of words in भुवमन्तरम् and भूतलम्

S 30 Raghu's majesty, his army din, the dust raised by his army and the army itself with its four constituents of elephant, horse, chariot and foot, formed, as it were, four successive battalions of his advancing army The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy The order is note-worthy, being in conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest. The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy s direction

S 31 उदम्भांसि—Rich in water नाव्याः—Navigable सुप्रतराः—Easily fordable प्रकाशानि—"विवृत्तानि"—M शक्तिमत्त्वात्—स्वदुर्गेऽपि स्मो (शक्तिमत्त्वमाश्रित्य) शक्ति here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum 'Knowledge is power'

S 32 This alludes to the गङ्गावतरण

S 33 The words फलम् उत्खात and भग्न are used each in a double sense in this śloka. फलम्—(1) Acquisition, (2) Fruit. उत्खातैः—(1) Dethroned, (2) Uprooted भग्नैः—(1) Vanquished, (2) Broken त्याजितैः &c.—Causal Passive. Process (1) नृपा (पादपाश्च) फलं त्यजन्ति (Primitive) (2) रघुः (दन्ती च) नृपान् (पादपांश्च) फलं त्याजितवान् (Causal Active) (3) रघुणा (दन्तिना च) नृपाः (पादपाश्च) फलं त्याजिताः (Causal Passive)

"दयतेर्गिरिमन्तात् दिक्संकटादधाने कर्मणि च " The root हृदय् is सकर्मक and hence the change of the primitive subject into an accusative "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ —Pāṇini अहाय—Conspicuous

S 34—पौरस्त्यान्—Eastern "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" इति त्यक्प्रत्यय । सोत्खात्—All the various वोत्खातं द्विरुक्तः

S 35 कृत्स्नामिव वेतसीम्—Is equivalent to प्रणता वेतसीमिव Our poet is fond of drawing similes from the same environment. The present is an instance of this. आत्मा संरक्षित सुह्मै—Translate The Suhmas preserved themselves. आत्मन् when used reflexively, is always singular सुह्मै—The base is सौह्म (P IV 1 170—द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्) which is reduced for the plural terminations to सुह्म (P II 4 62 तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्) 'यदाह वकेत्र बलवदबला प्रतियमाक्षते !'—M For the idea of तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचै प्रणतानि सर्वत । समुच्छितानेव तरून् प्रबाधते महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥

S 36 वङ्गान्—The base is वाङ्ग See note on सुह्मै above

S 37 A striking instance of Kalidasa s drawing similes from the same environment. The Sloka gives the time when Raghu s conquest of Bengal was complete It was the time of reaping the autumnal harvest. Notice the double meanings in आपाद् पता फलै and उत्खात प्रति Applied to the kings, they mean "having bowed down to his lotus feet , "with wealth and ' ousted and reinstated respectively Applied to the rice plants, they mean ' bent down to the lotuses at the foot", "with corn and "uprooted and replanted" respectively समवयमारह—Enriched

S 38 तेन्वै —सहायै सताया । अरकलादविलय—Who was

shown the way by the उत्कल princes This shows that the Utkala princes had already been conquered by Raghu For the declensional peculiarity in उत्कल see notes on शुद्धे and वधूनाम् above The base औत्कल is got by P IV 1 168 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्।'

S 39. महेन्द्र—A chain of mountains probably identified with the Eastern Ghats मन्द्राद्रिषु—'स्वर्गमेरुहिमाद्रीणां [illegible] कूपताम्पि। आलान ये न आनाति स स्यात् मन्द्राद्रिषु ॥' इति रघुवारः। [illegible] मिश्रा परिवर्तनमपि। [illegible] विद्येष स मज्जे गजर्षिनि ॥' इति [illegible]।—M

S 40 प्रतिजग्राह—Received i e. opposed कालिङ्ग—The plural will be कलिङ्गाः See notes above (sl 35 36,38) Here अस्त्र corresponds to शिला गजसाधन—Whose army consisted of elephants पक्षच्छेद्—Mountains, mythologically, were formerly furnished with wings

S 41. नाराचदुर्दिनम्—A shower of arrows

S 42. ताम्बूलीनां दलैः—In (cups made of) betel leaves This shows that betel creepers grow in abundance in those parts नारिकेलासवम्—The country is rich in cocoanuts even to this day The carousal is an indication of complete victory over the enemy

S 43 धर्मविजयी—One who takes to conquests as a matter of duty Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory unlike a लोभविजयी who will rob the enemy of his kingdom as well and an असुरविजयी who will further take even the enemy s life. श्रिय...मेदिनीम्—This is an explicit statement of what is implicitly contained in जहार...श्रियं, for जहार implies loss of glory and प्रतिजग्राह would be meaningless if the lost kingdom were not returned. श्री

here should mean glory, and not wealth, for the sake of propriety

S 44 वेलातटेन—Following the same sea-coast, though other routes through the interior were possible. The sea-coast was preferred because it was peculiarly enjoyable [redacted] that season फलवत्पूग-*The areca trees were then in fruit*, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there. अगस्त्याचरिताम् आशाम्—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star Agastya is well mentioned here, the star being literally visible during that part of the year

S 45 परिभोगेण—*By enjoyment in the shape of sporting* or bathing गजदानसुगन्धिना—Expound गजदानमेव सुगन्धि द्रव्यम् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance Mallinatha s construction गजदानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग, being a भाव (as opposed [redacted] द्रव्य), cannot have smell in it सरितां पत्युः—The ocean with poets, is the husband of rivers and similarly a river [redacted] the wife of the ocean (cf समुद्रपत्नी R. XIII 58) It should be noted however, that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रस्य The gist of the verse [redacted] that the influence of the ichor smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea

S 46 मारीच—South India [redacted] a land of spices—especially cardamom and pepper The हारीतs are so called for *their greenness of colour, in which respect they resemble* parrots while in structure they resemble pigeons They are fond of pepper and hence the flying about This points to the season being winter

S 47 सस्न्जु —For the temples were ichory as infer able from the use of गन्ध and मत्त अवधृगसावास्—The shows that cardamom grows profusely in those parts तुल्यगन्धिषु—मत्तवनाविवदिग्नत्ता नबहुमाहि—M The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement, being of the same smell and made one with the rut. This like the preceding verse, points to the season being winter then

S 48 त्रिपद्दा मास्—That were strong enough to break their foot-chains (which of course, they had none then) नाबसद्—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चन्दन trees. The चन्दन forms a special feature of the Malaya mountain The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them

S 49 दिशि—रवेर्पि—This refers to the दक्षिणायन or winter solstice presumably in an advanced stage The introduction is suggestive of the time of Raghu s arrival in the south

S 50 ताम्र स्व—The mouth of the ताम्रपर्णी—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak, a visible representation of the fame passing

S 51 :—दिश् and मेदिना in the lines must be construed to refer to the same part of the country

S. 53. The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that परशुराम created the space for his penance.

S 54 For a similar expression of poetic substitution of मनन पर्यामयताश्चुयन्त्नुन्युकामकन्यूयनयास्यनेषु । प्रत्यर्पिता ऋतुविधासिनीभ्यः पुष्पस्य सूत्रग विनेव कार्य ॥—R VI 28

S 55 केतकं रजः—The dust of केतक flowers अयत्नवासिता-स्तम्—The condition of a cloth perfume secured without effort (i e supplied by nature) वारबाण—A breastplate Expound वाणान्‌ वार An irregular तत्पुरुष

S 56 पारसानाम्—Of the horses गात्रशिञ्जितै—Jingling on the body

S 57. दन्तिषु—The समासान्त ष is accounted for by the rule 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य ।' The use conforms also to the further restriction गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्', गन्ध here being an integral part of the elephants' temples पुष्पगेभ्य—फलकोषे ९ मो (पुष्पाणि विदाम) The form is neuter because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghu s conquest of the western princes was in another form his conquest of the ocean 'अपरान्तानां समुद्र-मध्ये निवसितत्वाद्रेषां करे समुद्रस्तत्वोपचार ।'—M M 's further remark—'कामात्म न भीत्या न तु याचनयेति समानप्रयोजनत्वं'—is right in the conclusion, but not in the argument The contrast here is not on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty The reading अभ्यर्थित does not consist with रामास्त्रोत्सारित above (sl 53), which latter accords with the mythology Could it be अभ्यर्दित ?

S 59—रदन—A tusk. 'मायनवतविष्कृगोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्गोदनम रघोर्जेयवर्णपको ऽमूद्रितवर्य'—M Cf Vikramanka. I 65—वसुन्धरैर्भूपतिभि सकौपं योकीरक्षाकिणिरदक्षिणाकथे । कालिन्द्रस्याकुकु-राक्षैसिनीमिश्रलेखि दृढे विजयप्रशस्ति ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India? स्थलवर्त्मना—By land route The specification shows that जलवर्त्म or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means, but the surer is तत्त्वज्ञान M s remark that the sea route, though shorter, was rejected because of the prohibition of sea voyage (न तु नावापि अम्बुपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (कलि) whereas the picture here is of त्रेता

S 61 बालातपम्—The restriction बाल is necessary, it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus It also suggests the youthfulness of the ladies. अकाल°—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses The meaning of the verse is that Raghu s invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the lad es hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces For a similar idea cf देवस्त्रीणां वदनकमला मद्यान-विकासिनि । दैत्यनिकेतनात्रिदशीरिवाङ्गनस्य ॥ R. X. 12

S 62 शार्ङ्ग घोषे—In which the opponents could be known only by the twangs of their bows This shows that Raghu was a शब्दवेधिन् रजसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S 63 भल्लापवर्जितैः—Severed with arrows. सरघा—A honey bee. क्षौद्रपटलैः—With honeycombs.

S 64. शिरस्त्राण—A helmet. अपनीत° त्रा°——As a mark of humility मन्यु—Anger प्रणिपात " प्रतीकारः—"महतां पादपत-मोदत्यमेवावहः न तु जीवितमिति भाव "—M

S 65 विनयन्ते स्म—Removed 'अङ्गेभ्यो श्रमाणि अपनिन्युः' इत्याह मल्ले-पदम् मधुभि—With wine,—probably prepared from grapes for which those parts are well known. आस्तीर्ण . रत्नासु—रत्न here means 'the best. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' Is it an indication that the most excellent deer skins are available in those parts? द्राक्षा .भूमिषु—Shows that the land abounded in plots of vineyards It was probably the advent of summer—the season for grapes.

S 66 प्रतस्थे—'सवर्णयन्निव इव' इत्यस्मनेवाम् कौबेरीं दिशम्—A periphrasis for the north भास्वानिव—A happy simile for it was undoubtedly उत्तरायण or summer solstice at that time presumably in an advanced stage उस्रैः—By rays

S 67 लग्नकुङ्कुम°—Kashmir is well known for saffron This flowers is summer, which shows the time when Raghu arrived there

S 68 अवरोध—The seraglio The meaning of the lines is that excess of grief at the loss of their husbands made them merciless on their persons and the roughness produced unwelcome rosiness on their cheeks For a similar idea cf 'कङ्कणमपनद्धं विकच कपोले अहो भूषणैर्विरच मोक्षदैवधिपाति ताम् ॥'—मोक्षप्रकरण ।

S 69 अनीश्वरा—Unable The bending of the sturdy walnut trees indicates the gigantic strength of Raghu's elephants The walnut is peculiar to North India.

S 70 उपदा—A present नोत्सेका—Not (their) pride This means that the Kāmbojas were a conceited people and though their pride had been completely quelled by Raghu, the latter was never puffed up

S 71 गौरीगुरुम् शैलम्—A periphrasis for हिमवन्तम् वर्धयन्निव ..रेणुभि —The flying of the metallic dusts indicates the unusual

stiffness of the hoofs of Raghu's horses The illusion finds justification in the sameness of constituents

S. 72 तुल्यसत्त्वा-न्‌—Of equal strength Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively The भूर्ज and the कीचक are peculiar to the Himalayan side The Ganges also has its origin there.

S. 74 दृषद्‌—Rocks Object to अध्यासत by the rule "अधिशीङ्स्थासां कर्म". सुरभितोत्सङ्गा:—Whose surface was scented. From this we know the deer to be musk deer (कस्तूरीमृग) निष—नि—Expound निषण्णानां मृगाणां न निषिम . निषण्ण—Sitting.

S. 75 ग्रैवेय—A chain or fetter for the neck नक्तम्‌—At night. स्नेहहीनदीप:—Lamps without oil Cf. भवद्गुण ध्वान स्म् above (sl. 55)

S 76 वर्ष्म—(Here) height It means the body also "वर्ष्म देहप्रमाणयो" इत्यमर:. The Kiratas had scattered through panic during Raghu's invasion and so did not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदारु trees abound in the Himalayas.

S. 77. संयुग—A fight. क्षेपणीय—A kind of missile.

S 78 उत्सवसङ्केतान्—The गण referred to in the preceding verse They are seven in number. "पञ्चानुत्सवसङ्केतानजयत्सप्त

धाम्हय ¹)—Mahabhārata The Kinnaras whose region (किंपुरुषवर्ष) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu s valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing *his glory*

The किन्नरs—also called किम्पुरुषs and अश्वमुखs—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs They are described as possessed of an extremely melodious voice The word किन्नर—as also किंपुरुष—is in the above sense a नित्यसमास of the अविग्रह kind When, however, meaning ' a bad man ' or 'an ugly person', it will be a नित्यसमास of the अस्वपदविग्रह kind and we shall expound it as कुत्सितः नरः (or पुरुषः) The rule किं क्षेपे (Panini II 1 143) which means 'किम् when implying क्षेप or depreciation must be compounded does not preclude the occurrence of किम् with a different or innocent meaning in a compound, and it thus applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किन्नरी and किंनरी The accusative किन्नरान् is justified by the rule 'नश्छव्य—', न being अप्रशान् in either sense of the term

S 79 परस्परेण—The form परस्पर with two others—अन्योन्य and इतरेतर—correspond to the English reciprocals 'each other and 'one another ' The peculiarity of समास is worth notice उपायनपाणिषु—Expound as उपायनयुक्ता पाणयो येषां तेषु where उपायनयुक्त is the meaning of the component उपायन to be treated as an adjective formed from the noun उपायन by the rule अर्शआदिभ्य अच् The easier विग्रह—'उपायनं हस्तेषु येषाम्'—is rejected on the ground that the परनिपात of हस्त which is neither प्रहरणार्थ nor a word of the

गद्यादि class (the constituents of that class being all words implying organic parts of the body), finds no support from the rules

S 80 पौलस्त्य ह्रियम्—Raghu's omission to invade Kailāsa meant, as it were, a slur on the part of the mountain whose incompetency had been proved by its subjection to Ravana. The indirect expression पौलस्त्य for the direct कैलासस्य is significant, supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain The reason for Raghu s not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit, on that side, of ancient India (भारतवर्ष)

S 81 लौहित्या—This corresponds to modern Brahmaputra. प्राग्ज्योतिष—Ancient capital of कामरूप . The कम्प in the sturdy कालागुरु trees shows the strength of the elephants The कालागुरु grows abundantly in those parts

S 82 अनातपत्रदुर्दिनम्—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province For the use of अश्नेहदीपिका (sl 75) and वाष्पजलासारम् (sl 55) The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic आसारवर्ष (rainfall) being absent Here is a covert indication to the season being the rains then

S. 83 कामरूपाणाम्—कामरूप corresponds to modern Assam अत्याखण्डलविक्रमम्—Expound अत्याखण्डल (surpassing आखण्डल's or Indra's) विक्रमा यस्य तम् This refers to Raghu s encounter with Indra (Canto III) भिन्नकटैर्नागैः —With elephants in rut (कट= the temples of an elephant)

S 84. In this worship jewels took the place of flowers छायाम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents

S 85 इति जित्वा दि॰ —The दिग्विजय is confined to भारतवर्ष alone, for, that was with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals Cf 'मामारुह्य रघुरप्येवेश निदष्टुमयं पश्चे सुमेरात (R v 36) Also 'पितृ प्रशाखास्य देवभूमय (Kumara v 45) विधास्यव्—The व्यत् is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30) रत्नशून्येषु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year or, making allowance for the conventional retirement during the rains, ten months —quite a reasonable period

S 86 विश्वजित् म्—The base is विश्वजित् The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world

S 87 धनार्थ—For gift सत्रान्ते—At the close of the sacrifice स सचिव—A सुहृद् The सुहृद्भि will require no modification The meaning of सखि as distinct from बन्धु सुहृत् and मित्र is given in a couplet which runs as आपत्सु सहायो बन्धु सुहृत् सहृत्। एकाक्ष अनेमित्र समप्राण सखा स्मृत ॥ व्यलीक—Grief or shame अनुमेने—Permitted The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home. A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines

88 ध्वज चिह्नम्—Bearing marks of banners, thunderbolts and umbrellas represented by lines अङ्गुलीषु—सप्तमी। 'कर्मकर्तृस्य क्रियायाः विषयता सप्तमी मता।'

रामचन्द्र-वनप्रत्यावर्तनम् ।

The piece is taken from Kalidasa s Raghuvamsa (canto XIII) Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (पुष्पक)

S 1 आत्मन —A pronoun standing for हरि आत्मन शब्दगुण पदम्—A periphrasis for आक ़ाश The restriction शब्दगुणम् is necessary for, otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर भुवर् and स्वर—called विष्णुपद because, either, of the mythology attaching to the वामन when the three worlds were measured by his three steps (पदs), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् describing the sun s course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here रामाभिधान —Called राम which means not only a change in name, but also a change in form being in his real nature none short of हरि

S 2 आ[illegible] —If compounded the from would be [illegible] [illegible]—Expound [illegible] where [illegible] means lustre The compound belongs to the [illegible] class, otherwise called a [illegible] ([illegible] = [illegible] meaning a king fond of power) The [illegible] mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream ([illegible]) The English ' milky way ' too has a mythology behind it. [illegible] has a peculiar significance here It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility a midmost position and

north south extension in the galaxy—to accord with the bridge It further helps as an indicatory to the time of the journey The simile, we understand, points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object the first having occurred in XII 70—स सेतु बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि । रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥

S 3 गुरो—पितुः (सग ८) पिबतो —यज्ञेषु मैत्र— Sacrificial 'यदि पितुर्हृदारी यज्ञेषु मध्यापि हव्य कपिलमगाद् दर्शनात् स एतेति तेषां प्राप्तिरत मतेन कायव कपिलेति निर्दिष्टम्'—M

S 4 तम अम्भात्—Refers to the formation of clouds For a similar description cf. वाणिनीव प्र भागुन्ये दधे देवीसम्मत । सौराभिव माता भिन्नुजाणाभिमन्यु ॥ R X 58 विद्रुवि अयुमि— Refers to the maturing of pearls क्रि--त वडिम्—A periphrasis for 'वडवामुखम्' Expound विन्धनम् as जीव इन्धनं यस्य तम् प्रह्लादन ज्योति—A periphrasis for चन्द्र Cf यथा प्रह्लादनाच्चन्द्र (R IV 12) नरस्वनेन—This will read in active स्वमजीजनत

S 5 मां तामवस्थाम्—For the idea in विष्णु s case cf रसान्तरात्पवतम यथा दिव्य पयोऽस्तुते । तथा देवो गुणेष्वेकमवस्थान्तरमविक्रिय ॥—R X 17 विष्णाविति— विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (ब्रह्मन्) Cf इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।' इयत्तया—As such इयत्तया —As so much

S 6 नाम तत—The word अवगूह as used here is divested of its etymological signification गृहीत्वा—Having withdrawn अनुमवितेति = अनुदितम् द्वेत ।

S 7 गोत्रभिदा—इन्द्रेण अपयातमदा —Whose pride was humbled (मद = pride) आत—Derive आ-दा + क्त by the Rule 'अच उपसर्गात्' उपप्लवित —Subject to oppression

परेभ्य —From enemies मध्यम—A neutral king " अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः अनुग्रहे संहतयो समर्थो व्यस्तयोर्वधे"—इति कामन्दक

S 8, रत्नाकरात् ...—A साधनक्षीरास (=प्रयुक्तासावद्द्रष्टव्यक्रिया) The words दुग्ध, हस्तमणिका and रक्तांशुक are supplemented by the feminine gender of भू are elements to suggest a wedding, and 'अंशुक', in addition, suggests the wearing of silk by the bride The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water

S 9 कुल धरा—Refers to the natural proneness of rivers to flow into the ocean कान्त' इति—This same idea is illustrated in the last quarter of the verse The river is poetically a wife of the ocean सिन्धु—The word सिन्धु when it means a river in general is feminine, but when it is the name of a particular river (the Indus) or means an ocean, it is masculine

S 10 ' उपमानस्योपमानाविवक्षिते '—M

S 11 यादस्गण—The same as करियादस् or hippopotamus The word is a नित्य समास of the अविग्रह kind चलितचामरम्—Alludes to the practice of adorning elephants with चामरs attached to their ears

S 12 वेलाग्नि—वेलाविष पावम् ' क्रियार्थोपपद—'—इत्यादिना अपि महोर्मि शुभ्र—विस्फूर्जमानमहोर्मिभिः, by the principle मायावती ... or ... भावो ...

S 13 'स्पर्धिनु—Lying with, i e resembling ...—सिक्तम् प्रोत—Transfixed

S 14 This refers to the well known phenomenon of water spout.

S 15 सप्तमाम्बुराशि—As distinct from the other six The

seven seas are—लवणेक्षुसुरा सर्पिर्दधिदुग्धपयोमयाः किट्टरेखा—A line of rust.

S 16 केतकसूचि—This is an indication of the time being autumn यन्नवया पुष्पसूचिम् अक्षम—Unable to brook आचक्ष्वाहरे—Expound मण्डन का हानि समय The delay caused by decorations

S 17 फला म न्म्—This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify The arecanut *forms a special feature of the coast land* आवर्जित—Bent.

S 18 Some in this verse would find a point favouring Kalidasa s *knowledge of the dynamics of relat ve motion* The point may also be expla ned as a case of pure imagination suggested by experience on the plane करभोरु—Vocative of करभोरु. "करभमल्पदोर्बहिः" इत्यमरः करभ—*The metacarpus*

S 19 The three paths referred to here represent three d stinct regions, each higher than the next following, known as वायु, मेघ, and सूर्य *There are four others still higher* Thus सिद्धान्तशिरोमणि—'भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च। अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद् बाह्यः परावह इमे पवना प्रसिद्धा —'

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet *gives us the idea that this was possible because of the car* being presided over by a deity (अधिष्ठात्र्या देवतया) The deity, with a staunch sc entist, would mean an expert driver

S. 20 *The* मार्ग *referred to above is described here*

S 21 This is in cont nuation of the वायुपथ alluded to in sl. 19 above चण्डि—An express on of good humoured en dearment. *Lightning is likened to a bracelet because of its*

flash on the wrist and, also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'वातात्र हरिबर विद्युदुत्तरातापा विशोहिता। पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterise Rama's government There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. द्वितीयम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

§ 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the पवनपथ referred to in sl 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. जनस्थान—A part of दण्डकारण्य, once a prosperous town. अपोढविघ्नम्—The removal of विघ्न referred to was due to Rāma himself

S 23 अत्र नूपुरम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita, while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces कथया विवृण्वत्—Expound °विश्लेषविघ्नम् The तूष्णीम् is justified by an involved negation of union बद्धमौनम्—Because not on feet, sound being possible only on moving feet.

S 24 M's remark—प्रकाशीभवति सुखदुःखसमन्विताः—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech, but also for the movement of their branches and leaves, and his quotation from Manu—अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः—rather tends to confirm this same It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious, inwardly, of pleasure and pain these might be. We are, therefore, inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy The

plants so appeared to the distracted mind of Rāma The position of the branches as described was due to Sītā's catching hold of them for support while be ng carried away For a clear grasp of the situation reference may be made to the Rāmāyaṇa on which the poet has drawn for the idea भीरु—Voc of भीरू The lengthening of the final in भीरू is by the rule ऊङुत (मनुष्यजातेः)

S 25 Here too the deer s indifference to the kuśa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy, but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sitā s carriage by Rāvaṇa ; Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in हस्तुसकृत्मानाम् in Sl 34 निरपेक्षा —Regardless सवापेक्षम्—A सापेक्षसमास Equivalent to सत आश्रम् or आश्रमुपतिम् व्यापारयन्त्य —Directing

S 26 अभ्रङ्कषैः—Sky touching, "cloud kissing " वप्रविसृष्टम्—"मेघदन्तमाङ्गोतुमयसत्कृ विमुक्तमिति माव ।"—M

S 27 कारकम्—कक्रशला समद स्निग्धा—"मधुरा"—M मसृणानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them

S 28 कम्पोत्तरम्—The कम्प was due to fear at the thunderclap उपगूढम्—(भावे क्त) Embrace गुहाविसारीणि—And *hence growing extremely trying*

S 29 आसारा—A shower विनिवर्त्यैव —विकसितकुड्मलैः विडम्ब्यमानः—Being imitated For the idea cf आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ —Vikrama IV

S 30 वानीर—Willow पारिप्लव—Brisk दूरावतीर्णां—In this we find an indication of the theory according to which ocular

perception results from the contact of visual rays with an object (दृश्यदेशं प्रकर्षाच्चक्षुरयति) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

S 31 रथाङ्गनाम्नाम्—An एकशेषद्वन्द्व, the sub-compound being a बहुव्रीहि which expound : रथाङ्ग (चक्र चक्रवाक इत्यर्थ) नाम यासां येषां च दूरान्तरवर्तिना—Antithetic to अवियुक्तानि ईक्षिता-नि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night.

S 32 ह्रदमादित्सुबुद्ध्या—'त्वमेव प्राप्नोति भ्रान्त्या'—M परि-तप्तुकाम —A बहुव्रीहि 'तुमुन्काममनसोरपि इति मकारलोप' The dictum in full is—'लुम्पेदवश्यम कृत्ये तुम् काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युड्घञो ॥'—काशिका ।

S 33 विमानान्तर मान्—Hanging from the hollow spaces of the aerial car किङ्किणी— A small bell The सारस birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मानस—that being वर्षाकाल (for which see note on sl 19, p 5) and rose out of joy to meet them, which Rāma fancifully connects with a reception to Sitā The specification स्वाम् meaning सीता implies a sort of friendliness having grown between Sitā and those birds during her stay at पञ्चवटी Cf 'सा हसे कृतकौतुका चिरमभूद् गोदा-वरीसैकत ।'—Uttaracharita

S 34 पेलवमध्यापि—Though of slender waist. "अतिशयमध्योपीत्यर्थ —M सन्तुसकृष्णसारा—See note on sl 25 आनन्दयति—Because of the lovely associations The antelopes, too, like the mango saplings had been reared by Sitā The saplings must have grown into big trees in the interim. पञ्चवटी—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चानां वटानां समाहार) Here a place named after the aggregate The five trees, it should be noted, were not

all ar. Only one was such The other four were an अश्वत्थ, an आमलकी, a [illegible] and an अशोक, which all got the denomination [illegible] under the principle called छत्रिन्याय

S 35 मधुरोद्रम्—An अव्ययीभाव 'गोदा गोदावरीनद्यां मधुरा मधुरापुरि। कपिश कपिशायां च स्यात् गवेधौ गवेधुका॥' —Sabdenduprakasa. समुद्रादेषु प्रयुक्ता एकत्रा अवयवेऽप्यवर्तन्त इति न्यायात्पदैकदेशप्रयोगोऽयम्। भीमो भीमसेन सत्या सत्यभामा इतिवत्।' —Charitravardhana. स्वदासि—'दासत्वं कर्म। तत् इति करत् स्वामसित्यर्थे —M

S 36 मघोन —Of Indra. The base is मघवन् प्रभ्रंशर्या चक्रार— The detachment of the auxiliary (चकार) from the verbal stem (प्रभ्रंशाम्) is condemned by grammarians Thus M— 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थं-त्वात्तस्य प्रयोगोऽयमिति पाणिनीया·' The use, however is not infrequent. Cf तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् (R IX 61), सत्येवर्थं विविदयास समेत्य यत्र (R. XVI 86), मयावरेन विविदेवसङ्घ्या दिव्यैर्विशेषैरनुशास्य चक्रु (Buddhacharita VI 58), प्रभ्रंशयां प्रचकुर्नरास्त्व भागान् (Bhatti III 5), विभयां प्रचकार [illegible] (Bhatti VI 2) As for the intervention of an उपसर्ग (as in the last two quotations) the author of the Sarvapathina makes the following remark 'व्यवहितप्रयोगस्यानुप्रयोगेऽपि उपसर्गस्य व्यवधायकत्वम्' स्वामपरिग्रह —सामस Expound स्वामेव परिग्रह (परिगृह्यते इति—concrete for abstract)

S 37 त्रेताग्नि—The triple fire consists of गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण हविर्भुन्—The base is हविर्भुज्, 'सूमनिन्द्रा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय ॥' To take the word as इकारान्त by 'अत्यादिभ्यश्च' would lead to an inconsistency, existence of हविस् as such being not possible in भुज

S 38 पद्मोत्तः —The history of the name is indicated in the following verse Treat the compound as a द्विगु विहारवारि—A pleasure lake

S 39 समाधिभीतेन—This is a notorious weakness of Indra For a parallel incident cf R VIII, 79 'सत किल कुशर स्वस्तनपवित्रो परिषेकिन पुरा । प्रविशमय समाधिमेदिनीं हरिणमैं हरिणीमकृतम् ॥' 'कृत्यत्वोगहान इमोङ्किंताभावसुरिवं च मृगलाक्ष्य-सुखम् ।'—Hemadri

S 40 प्रसक—Continuous सङ्गीत—'नृत्यं वाद्यं तथा गीतं त्रय सङ्गीतमुच्यते ।'—Sangitaratnakara वियत्—The sky पुष्पक—The name of the aerial car चन्द्रशाला—A room at the top क्रमम्—Because the car was fast progressing अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रतिशुत्—An echo

S 41 एधवताम्—Fed with fuel हविर्भुज म्—'अग्नीनाम् सप्त-सप्त—'सप्तसुपर्णश्वयोद्रिताः' इति काव्य । सप्तसप्ति-The sun (सप्ति = a horse) मध्ये तपति—A denominative from नरस्थ plus क्यङ्. The शपनेयर is exceptional The kind of penance here referred to is known as पञ्चाग्नितपस् ।

S 42 प्रहित—Sent, directed The root is हि, not धा अभिनैन्द्र कृत्म्—That is, by penance See समाधिभीतेन above (sl 39) व्याज—Pretext अलम्—Able Understand वस्तु after this विहन्तुम्—To corrupt.

S 43 अक्ष ज्ञाक्षम्—एभिर्विद्येयमेव शीलत्वं मू दर्श कर्मेतमत्वं च बोध्यते ।'—M समासने—a मी by the vartika 'निमित्तात्कर्मयोगे' 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत ।'—Kasika The root is सभाज् 'to greet' सव्येतरम्—Other than the left (सव्य), i e the right The compound as used here may be taken either as तत्पुरुष or बहुव्रीहि 'प्राञ्जलम्—Agreeably' "आनुकूल्यार्थक प्राञ्जलम् इत्यमर

S 44 वाचंयम—Observing the vow of silence. सनियेत—सम्यङ् नियत इत्यर्थः अत्र यात्मसंयम कृ त् । —M सहस्राविधि सहस्र here represents an infinitely large number Cf सहस्रदीधिति, सहस्राक्ष and सहस्रपाद्

S 45 शाङ्गिवाञ्चि—A बहुव्रीहि with an alternative form शार्ङ्गाञ्चित विरत—An indeclinable

S 46 विनीत—Removed अध्वपरिश्रम—The fatigue of journey सरमारव—(1) वनाश्रय (acc. to M), (2) प्रागत (acc. to Charitravardhana) सपर्या—Worship (here) hospitality Derive सपर (a root of the कण्ड्वादि class) + यक् सदुग्रविवर हियता—' तदुत्थैरिव पार्श्वेनुग्राहकत्व इत्यर्थः '—M यथा पितृपुत्रयोः सदृश आगन्तुकानन्दयति तथा तत्र इत्यर्थः । — Vallabha

S 47 The adjectival compounds धारा मुख and अम्बुद वप्र are to be construed with both निर्झर and ककुद्मान् With the former the second members (दरीमुखम् and अम्बुदवप्रक) which are themselves compounds will be analysed respectively as दरीणं मुखम् and अम्बुद एव वप्रक , and with the latter as दरीवन्मुखम् and अम्बुदवद्वप्रक धाराध्वन when applying to निर्झर would mean either the sound of rivulets or a continuous sound, and when applying to ककुद्मान् would mean only a continuous (or prolonged) sound शृङ्ग in the case of the mountain would mean 'a peak and in the case of the bull a horn वप्रक ति—Rivets. बन्धुर—Handsome, well shaped दृप्त—Proud wild ककुद्मान् —A bull

S 48 स्तिमित—Calm विदूरान्तरमाप्तत्वो—Thin on account of the presence of a long distance मन्दाकिनी—'मन्दाकिना नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी

(नदी)'—M भूमे —The feminine gender suggested the conception of a woman 'अत्र नदाद्य विस्तरेव तदुपक्रमस्य स्त्रीत्व च गम्यते ।'—M

S 49 सुजात —Well grown For the use cf सिद्धस्य सुजातमिर्ज्ञानयो सजातयोः एवं कोशाय किम् ।—R III 8. अनुगिरम् —By the side of the mountain "गिरेश सेनकस्य इति समासान्तटच् प्रत्यय प्रवालम्—A sprout सुरभि—See note on sl 57, II 37 यवाङ्कुरपाण्डु—Yellow white like a barley sprout मदालस—The word is either मदलस or मदालस both forms being justifiable 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' The option allowed should be extended to अपि as well Thus Bhagavadgita XIII, 17 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् '

S 50 अभि—परम्—Expound अभियुञ्जाते (उपक्रम्य रहिता) अपि विनीता सरणा (जन्मत)अविलम्बितत् वन तव मायया—A periphrasis for तपोवनम् बहुतर—The comparative use finds justification in the authority—'कोऽयमतिशयोऽपेक्षायामप्यातिशायनिका' —Vamana The phenomena in the first half of the verse are themselves the effects of the तपस् referred to

S 51 अभिषेकाय—स्नानार्थम् सप्तर्षि—The seven sages are named मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अङ्गिरस and वसिष्ठ They are astronomically identified with what is known as the Great Bear in English The following is a fine description of the cluster—सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव । नाथवतीव च दिग्येः कौवेरी सप्तभिर्मुनिभि ॥ '—Varahasamhita The हैमपद्म are obviously golden (i e yellow) पद्मs and not ones of gold त्रिस्रोतस्—The designation will be justified from the standpoint of the author's own time For the allusion see the Ramayana. त्र्यम्बक—Śiva (अम्बक = an eye)

S 52 वीरासने —'एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥'—Vasistha. सम प्रयता:—

'इद वीरासनध्यानीयम् ।'—M निवात तरु—Expound उभयत्रापि निवातम् (अर्थात् वाते इत्यव्ययीभाव) तत्र निष्कम्पत्वात्तया (as directly applying to the trees) and निरुद्धो वातः प्राणादि निवातः (प्रादि बहुव्रीहि) तत्र निष्कम्पा निवातनिष्कम्पतया (in its implied application to the ऋषि) For similar uses of निवात cf निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्। महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि॥ (R III 17) संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम्। निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः॥ (R XII 36) अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्। अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम्॥ (Kumara III 48) शाखिन—Trees

S 53 उपयाचित—The उपयाचन referred to has no mention in the poet's own work. We are to look for it in the Ramayana where it is given thus न्यग्रोधं समुपस्थाय वैदेही च वच समब्रवीत्। नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतम्॥ The term is thus defined दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोऽभीष्टस्य सिद्धये। उपयाचितकं दिव्य दोहदं तदुदाहृतम्॥ The वट like its cognate species अश्वत्थ is viewed as the most divinely endowed among trees For the sacred character of the अश्वत्थ see Bhagavadgita X 26 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' गारुत्मत—मरकत (an emerald) पद्मराग—A ruby

S 54 यष्टि—A necklace अनुविद्ध—Interwoven सित—White खचित—Studded

S 55 खगानां प्रियमानसानाम्—A periphrasis for हंसानाम् See note on sl 19 p 5 कादम्ब—A flamingo खण्ड—A piece

S 56 शुभ्र—Because of its having been drained during the rains

S 57 ईश्वर—शिव For the use of the word in this sense cf 'यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः'—Vikar

morvasi अनवद्यांगी—The negative form अवद्य coincides in sense with the positive वन्द्य and वक्तव्य भिन्नप्रवाहा—The word भिन्न through its sense of 'split into' or 'differentiated' has come to signify 'intermingled' or 'associated'

S 58 समुद्रपत्नी—A river Cf R IV 45 सन्निपात—Confluence भूय इत्थ—'स्वाभमात्रेण मोक्षयोग्यतायामपि प्राक्तनशरीर चरकाभिन्नत्वेन विपश्य वाच तिष्ठ' इत्याशय ।'

S 59. Here, too, for the reference we should turn to an extraneous work like the Ramayana

S 60 पुण्यजन—यक्ष निर्मित—रघुसुत ब्राह्म स —The lake मानस For the name see the Ramayana 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सर । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सर ॥' आत्मगोत्र—देश (of तत्पुरुष) and सुभग (of बहुव्रीहि) सुरभिगन्धवत्—An allusion to the samkhya philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state अव्यक्तादि—Thus Valmiki अव्यक्तप्रभव शाश्वत सारोऽव्यय शुभ्रगुहे । सा प्रवृत्ता साधु पुण्या ब्रह्मसरःच्युता ॥

S 61 यूप—A sacrificial post अवभृथ—Ablution at the close of a sacrifice इक्ष्वाकुभि—The base is ऐक्ष्वाक (elliptic for ऐक्ष्वाकव) by the rule जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् For the declensional peculiarity see notes on s/s 35, 36, 38 and 40, p 34 5

S 62 सैकत शायिनाम्—Accustomed to the pleasure of lying on the lap in the shape of the sandy banks प्राज्य—Profuse पयोभि—पयस् here means both water and milk सामान्यमात्री—Common mother

S 63 गङ्गा विपुला—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son. दूरे वसन्तम्—'प्रोष्यागच्छन्तम्'—M (भूते लट् by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा Pa. III [illegible] 131)

S 64 कपिशा—Coppery red उज्जिहीते—Rises हनू प्रवृत्ति —There is no reference in the Raghuvamśa to Rāma's having sent हनूमत् to भरत We find it in the Ramayana where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of भरद्वाज and from there sends हनूमत् to भरत सैन्य —The सैन्य was meant for Rama who would enter Ayodhya in his royal capacity Rāma had a previous experience of this when भरत came to meet him in चित्रकूट (see Raghu XII 14 also Rāmāyana)

S 65 अद्धा—Undoubtedly शाखि [illegible]—'पालितपितृप्रतिज्ञाय'—M अनघाम्—Unpolluted (by enjoyment) मृधे—War The comparison is not quite decent in this verse

S 66 प्रश्रय भीरु—That was out of modesty सर्वैरा- णि—'भाव ह्रीः कुशाय च रुचि मणि सतण्डुलम्। यत्र सिद्धार्थकक्षेत्र अक्षाकुरोऽर्ध्यं प्रकीर्तितम् ॥ अर्घ्यपाणि—Expound: अर्घ्ययुक्त: पाणि- र्यस्य Similar to उपायनपाणिषु (sl 79, p 16)

S 67. शिबिराम्—स्थाम् मदपेक्षया—Out of regard for me कृष्णमसिधारम्—"युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत्। अन्त- र्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि तत्॥"—Yādava 'इद्‌ चासिधारा- व्रतमनुष्ठातवाद्‌ासिधाराव्रतमित्युक्तम्।'—M

S 68 कुलिश तया—Expound —Owing to its having been presided over by a deity अधिदेवतया —Because the sight was a novel one प्रकृतिभि = प्रजाभि The image of this descent is taken from the Ramayana where in addition we find two earlier ones one at Kiskindhyā and the other at the hermitage of भरद्वाज

S 69 पुरः सर दर्शितेव—A formality It does not mean that Rama did not know the way हरीश्वर—सुग्रीव (हरि = a

monkey) मणि स्फटिकैः—Made of chrystal formed into a flight of steps

S 70 प्रसन्न—Pure पर्यश्रु—Suffused with tears (of joy) मूर्ध्नि चोपजघ्नौ—'घ्राणतिर्यये एव घ्राणाचार —Hemadri. मूर्ध्नि is अवच्छेदे सप्तमी वहूम पेक्षे—Involves an औपचारिक प्रयोग अपोढ—Discarded

S 71 इमश्रुप्रवृद्धि—'सत्कारामावात्'—M A sign of mourning विक्रिया—A change प्रसन्न=स्वभावात् प्ररोह—A root fibre. बाष्पांशुके (बाष्प+अंशुक)—कुशकमल

S 72 3 दुर्दिन—Adversity ऋक्ष—A bear पौलस्त्य—विभीषण आदान—आदान (अंगीकार) उत्सुकत्व—'आकिञ्चनादि-भिसन्मावत्'—M म = माता पवम्=सामित्रिम् अग्रज—सौमित्रेः मुञ्जवद्यम्—i.e. स्वकाग्रम् The lines by some, are construed in favour of लक्ष्मण's seniority to भरत This would not only mean a departure from the Ramayana, but involve an inconsistency in the treatment of the work itself The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata's seniority The order, again, in which the names appear in the compound भरतशत्रुघ्नौ in X. 81 also points to the same, for it points to भरत's seniority to शत्रुघ्न which from the fact of लक्ष्मण and शत्रुघ्न being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण The order, further, in which the brothers find mention in XV 86-91 will also be found to favour this same. The sloka (XI 54) referring to the marrige of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will, on a little reflection, be found to be siding with the opposite view, for, first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marriage would be opposed to scriptures it is well nigh clear that order of the weddings is not intended th-re, and even if intended, as in the Ramayana,

लक्ष्मण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in तव meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत s juniority to लक्ष्मण were meant—juniority to लक्ष्मण necessarily implying juniority to राम—shows unmistakably that respectivity must be the sense there It may be observed that the corresponding passage in the Ramāyana too is liable to a similar misconstruction सशुगे —शृङ्ग- ह्स्—Caused Qualifies व्रण (a wound) in the same compound

S 74. चमू—An army चमू र—Means सत्वरा (see sl. 23, p 3)

S 75 सानुचर—With attendants इणदरावा—निशाचरा रथाह्—Plural, because विशेषण was सानुचर दशायनम—May be taken either as a समानाधिकरण or as a व्यधिकरण बहुव्रीहि अनु'वह—Ordered माया योगा — 'ह्रेऽपि तस्मान्यं न क्रमते ह्स्यंं ।'—M

S 76 The epithets कामगति (moving at will) and दोषागम (nocturnal) have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with बुध and बृहस्पति The cloud, obviously, is autumnal here, it being in thin clouds that the visibility of luminaries is possible अभ्रवृन्दम्—The introduction of वृन्द serves a twofold purpose meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn This is another time-note (see sls 2, 16 and 17)

S 77 It is evident that Sita did not leave the car with Rama and others referred to above वर्या स्त्रीः may be

construed as a tum-not- It will be seen that our view of Rama s return in autumn does not quite accord with the Ramaya a wh ch seems to give spring as the time the exile having taken place in चैत्र and the return exactly on the completion of the term of fourteen years कुट्टनी—A penl पृथिमती—Happy

S 78 अन्योन्य—See note on परस्पर in sl 79, p 16 For a similar sentiment cf Kumara, I 42 इत्यद्य सस्था स्तनवन्तुरस्य मुक्ताकत पयन विलासमन्य, अन्योन्यसोमाग्नवनाद् बभूव सावाणा भूरणभूषमाव ॥

S 79 प्रकृ तेन—Expound प्रकृत्य (प्रजा) पुर सर्वो यस्य तेन स्तिमितजवेन—Whose speed was slackened शत्रुघ्न ज्ञाय—This accounts for शत्रुघ्न s absence at the meeting of Rama and Bharata referred to above प्रतिविहित— Pitched उपकार्या—A tent. उदार—Extensive साकेत—अयोध्या

पार्वती तपश्चर्या ।

The piece is taken from Kalidasa s Kumara samb hava (Canto V)

S 1 तथा—The scene is thus described—क्रोध प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः से मरुतां चरन्ति । तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ (III, 72) स्वस्था हाना—The disfavour towards Cupid meant her own disappointment. प्रियेषु साहाग—'सौभाग्यस्य फलं यदूर्ध्वभावः लभ्यते। सो चेद् विफल इति भाव । —M

S 2 —Effectual. तपाविधं प्रेम—चिमार्थोराश हारच भर्तारिविभाव '—M पतिम् साह — यो मृत्युञ्जय इति भाव । —M ,यमेव सूत्र श्रीणामपेक्षित यद् मर्त्तव्रतस्य श्रीतदूर्धभिदं चेति —M

S 3 गिरीश—गिरि, the lord of mount कैलास परिरभ्य—Having embraced

S 4 मनोपिनार—Disjoin : मन + ईपिनार (मनस्वत्यादित्वात्) पेलव—Delicate पतत्रिन—Birds For the idea in the second half of Sakuntala I 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुम् ऋषिर्व्यवस्यति ॥'

S 5 ध्रुवेच्छाम्—Resolute प्रतीपयेत्—'निम्नप्रवण पय इवेशार्थमितिविद्ध मनो दुर्वारमिति भाव ।'—M

S 6 अा सुतेन—Expound आ सी (आसमन्तो) एव सुत (उपात) तेन मनोरथम्—For he was देवमारवन् (I 1) फलोदयान्तम्—Ending in success

S 7 अभिनिवेश—Intentness तदाख्यया—तद् refers to गौरी The name गौरीशिखर was subsequently applied to the mountain शिखण्डिमत्—Abounding in peacocks "बहु शिखण्डिप्रचुरमिति भाव —M

S 8 विमो चन्दनम्—A विशेषणसमास The components mean loose stringed and 'sandal wiping implying thereby looseness and whiteness in contradistinction with the tightness and brownness of the bark Mallinatha takes it differently उत्सेध—Height

S 9 प्रसिद्ध—Dressed प्रसिद्धैः प्रसाधनभूषितैः—Amara शिरोरुह—Hair शैवल—Moss For the sense of the śloka cf Śakuntala I सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

S 10 रोमविक्रिया—रोमाञ्च तत्पूर्वनितम्बया—Expound तदेव पूर्वं (प्रथम) यस्य तद् तत्पूर्वम् तद् यथा तथा निबद्धया Tied (i e worn)

for the first time अनाघ्रातपुष्पम्—A periphrasis for अधरम् Cf बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास (Kumara. I 37)

S 11 राग—Red dye स्तनाङ्ग रागात्—'स्तनमध्ये स्तनयो रागोऽपीति भाव ।'—M अङ्गराग—A cosmetic कन्दुक—A ball for playing अक्षसूत्र—A rosary

S 12 परिवर्तन—Rolling व्यथा दूयते—'पुष्पाधिकसौकुमार्या दिति भाव ।'—M बाहु लतिका—बाहुलतामुपधान कृत्वा शेते इति Using the arm for a pillow निषण्णा—Sitting स्थण्डिल शेते—On the bare ground

S 13 निक्षेप—A deposit. 'ग्रहस्य या तस्यां तपोदर्शना त्तवासिद्धु दर्शनायासितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽपंणमस्तीति भाव ।'—M For the idea cf R. VIII 59 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् । पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमम् ॥ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिता सत्यममी गुणास्त्वया । विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमा ॥

S 14 गुरौ रुणद्धि—'उमा न कुमारेष्वपि न तेषु पुत्रवात्सल्य निश्चितवत इत्यर्थ ।'—M

S 15 अमिमीत—Measured The root is मा इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा पक्षिणामपि न शङ्कन्तीति भाव ।'—M For अभिमानस्य cf R. I 40 आकल्पसाक्षिभिर्बालवृक्षैरिभिः सम्भृतैः । मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥

S 16 अभिषेक—Ablution आसेवस्—Fire उत्तरासङ्ग—An upper garment. अधीतिन्—Learned, here reciting hymns, etc. न वय समीक्ष्यते—This with another adage of the poet—स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् (Ku. VI 12) have their joint parallel in Bhavabhuti s गुणा पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वय (Uttaracharita)

S 17 विरोधिसत्त्व—i. e animals between which there is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake

and a mungoose and so on प्रसव—A fruit. 'अहिंसातिथिमत्काराःसिपदिचर्यामिसंस्पायन समृतेत्थं ।—M

S 18 मार्दव—Delicacy

S 19 सुनीरा नीतिम्—i e तीव्र तर आश्चर्य निर्मितम् —Expound कास्कनपद्म (according to M) or काञ्चनपद्माभ्यां (काञ्चनेन पद्म च) निर्मितम् काञ्चनपद्म in the singular form as Mallinatha takes it must not mean 'a lotus wrought of gold, for in that case it would practically come to gold without any element of a पद्म in it. The word must necessarily be taken to mean the celestial lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी That is with allowance for the mythical character, a natural flower with the gold or fire element predominant. The dual form is quite consistent

S 20 An instance of पञ्चाग्नि तपस्, the sun forming the fifth अग्नि

S 21 रश्मिभि —By rays कमलश्रिय दधौ—' यथा पविता-धारकमल न स्थापति प्रत्युत विकसति तथा तदीय मुखमपीति भाव ।—M अपाङ्ग—A corner of the eye श्यामिका—Blackness

S 22 उडुपति—The moon (उडु=a star) पारणाविधि— Meal 'सायपाकयागेभैन करायेन साचवान्तायापारुयं ।" —M न पूज साधन —' वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् ।'—M

S 23 शिखिनेऽ—i e नभश्चरा (moving in the sky) and इन्धनसम्भृत (fed by fuel) representing respectively 'सवितारम्' and 'चतुर्णां हविर्भुजाम्' mentioned in verse 20 M 's reading 'विखिने' and its rendering by 'पक्षविवेन are obviously inappropriate The epithets निकामतप्त (very much heated) and वारि निरुक्षिता (sprinkled with waters) should be construed in sense with भुवा as well तपात्यये—In rains अत्यय=expiry)

S 24 स्थिताः क्षणम्—'स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं वर्णितं स्तनोत्सङ्गे च गम्यते।'—M ताडिताधराः—'एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते'—M. पयो.....चूर्णिताः—'कुचयोः काठिन्यादिति भावः।'—M The expression पयोधरोत्सेध occurs for the second time here (see sl 8 above). वली—A fold of skin (on the abdomen) स्खलिताः—'निम्नोन्नतत्वात्'—M. चिरेण—'न तु शीघ्रम्। वलिविषमत्वादिति भावः।'—M. प्रपेदिरे—'प्रविष्टा न तु निर्गताः। एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते।'—M प्रथमोदबिन्दवः— 'प्रथमविशेषणेनोदबिन्दूनां विरलत्वे बहुवचनात्प्रतिविरलत्वं च गम्यते। तथा च विरलत्वनामपत्यान-मयोर्निर्वाहः॥'—M.

S. 25 शिलाशयाम्—शिलायां शेत इति विग्रहः निकेत—A house निरन्तरा—Dense. अन्तरवातवृष्टिषु—Expound अन्तरवात as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. Cf Kirāta.IV. 29—'तु मारुतं शान्तरवारितीकरैः'. साक्ष्य इव स्थिताः—'इत्युक्ति चक्षुषा विलोकनमेवात्रोपपद्यते। साक्ष्यं च 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥' इति प्रमाणसिद्धस्वाक्षोपेक्षणमित्यनुसन्धेयम्।"—M. क्षपा—Night.

S 26 हिमोत्किर—Wafting frost. सहस्य—The month of पौष वियुक्ते—For it was night. See note on sl. 31, p. 25 चक्रवाकयोः—An एकशेषद्वन्द्व

S. 27. पद्मसुगन्धिना—The समासान्त 'इ' is accounted for by the rule 'गन्धस्येत्—'. The further restriction—'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं' कर्तव्यम्—is also applicable to the present case, गन्ध being a natural part of the मुख. The rule उपमानाच्च has no scope in the present case, that being concerned with गन्धः and not उपमेय By the principle—'धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् साहचर्यात्।' (Vāmana)—other points of resemblance than the one noted between मुख and पद्म, such as their form, delicacy &c, are also to be understood. सरोजसन्धानम्—Union with a lotus. The meaning of the whole verse is that Umā's

face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared l ke a veritable lotus on the water

S 28 स्वयं वृत्तिता—Subsistence on leaves of trees dropping by themselves i e on decayed leaves काष्ठा—A limit. अपाकीर्णम्—Was given up अपर्णाति च—'नामान्तरसमुच्चया थेक्षया —M पुराविद—Historians or sages

S 29 पेलव—Delicate तपस्यन्ती—Emaciating कठिनिनाम्—कठिनं शिलं च (समाहारे द्वन्द्वसमासात्) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया दूरम्—Greatly, by far

S 30 अजिन—Skin (generally of a deer) आषाढ—A पलाश staff प्रगल्भ—Bold ब्रह्ममय—Spiritual प्रथमाश्रम—ब्रह्मचर्याश्रम The four आश्रमs are—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥'—Manu

S 31 अतिथेयी —Hosp table प्रत्युत्थान—Respect सपर्या—Worship प्रत्युदियाय—Received शान्तेऽपि चेतसाम्—For this sense cf Bhagavadg ta 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ' For the idea in the verse cf आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति—Malavikā also Kirata III 12—धीरात्मनामपि मुनित्व भवति भवेद्वु हि पक्षपातः ।

S 32 विनीत श्रम—'नापेक्षश्रमार्थे ।—M Feigning to have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking प्रचक्रमे—Began अनुज्झित —Not omitting decorum.

S 33 समित्कुशम्—समिधश्च कुशाश्च ('जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भाव)

S 34 आवर्जित—Sprinkled प्रवाल—A sprout. अनुबन्धि—Continuous वीरुध्—A creeper चिरो पाटलेन—Expound चिरो ष्मपि पाटलम् That means naturally red तुलामारोहति—Resembles दन्तवाससा— अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगे ऽपि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सदृशवाचिन

एव प्रयोगात् "—M The author of तत्त्वबोधिनी takes it ■ 'सहार्थे तृतीया

S 35 हास्य—हारिणु—This suggests a possibility for absence of प्रसन्नता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others is not so for an ascetic. हरसाक्षि—Vocative of •क्षी, feminine of •क्ष (the समासान्त by Pā. V 4 113 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।'

S 36 वायुत्तये न हास्यम्—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' अस्थमितापि—True चरित मतम्—Even ascetics would draw lessons from your character

S 37 उपर्थि—See note on sl 51, p 29 अनाविल—Untainted सान्वय—With family

S 38 आविलि—Noble-minded 'प्रत्युत्तामिदायै'—M मनो . मया—Expound ममनो विविक्तवर्यकामौ यस्यास्तया With whom अर्थ and काम formed no objects of the mind

S 39 सत्कार—Honour, hospitality समवधित्सुम्—To understand सतां वक्ति—Cf 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः ।' (RII 58) साप्तपदीनम्—Formed by an exchange of seven words

S 40 अयं जन—Refers to the speaker himself The use ■ frequent. प्रत्युत्तर —See note on sl 32, p 25 रहस्यम्—A secret.

S 41 इदितम्—'एकत्र समाहृतम्'—M अमृग्यम्—Not to be sought (because already in possession) For the idea in the verse cf R. II 47 'एकातपत्रं जगत प्रभुत्वं नव वय कान्तमिदं वपुश्च । अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढ प्रतिभासि मे त्वम् ॥'

S 42 अनिष्टात्—Such as the loss of the husband &c प्रतिपत्ति —Pursuit.

S 43 असदृश आकृति—Cf Kadambari 'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति ।' दुर्गे—Alternative for दुःख Thus Vamana—[illegible]

सूचये—सूचि महीतुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी।
अभिमर्श—Outrage

S 41 प्रदोष—Evening The meaning is Your adoption of an ascetic garb necessitating the throwing off of ornaments at this tender age is as pitiful as it would be if the aurora were to appear at the early part of the night with the consequent dispersion of the moon and the stars For a cognate idea cf परिस्फुरद्दशनमयूखमा मुनेश्च सादृश्य च कोपरागतुना । तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ (R II 1)

S 45 उपयन्ता म्—A husband Object to प्रार्थयसे understood कविवदति मृग्यते—Rhetoricians would find a flaw in the employment of different words for the same idea

S 46 निवेदितम्—'अपर्थितं सूचितमित्यर्थः ।—M प्रार्थितदुर्लभ —Expound प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च Rare when sought

S 47 स्थिरा —Hard 'यस्त्वामीदृशीं दृष्ट्वा न कम्पते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ।'—M

S 48 शिरः न्यासम्—This supplies the रूपक of the कनकश्लेषा The adjectives with slight modifications are applicable to कनकश्लेषा as well.

S 49 अवैमि—I understand दूयते—Is afflicted सौभाग्यमद—It is presumed that the youth who would aspire to win Uma's love must himself be exquisitely handsome वक्त्रम्—The face मरा ण —Having curved eye lashes

S 50 दुर्लभम—That is, वृद्धत्वम् to which stage the speaker still belonged (of course in appearance) Cf प्रथमाश्रम above (sl 30)

S 51 प्रविश्य—'आपन्नम् ह्लदयमुद्दाश्येत्यर्थः ।—M अपाङ्गन—Void of collyrium (because of the vow)

S 52 अम्भोज वपु —The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would

be for the task of an umbrella She is thus attempting an impossibility

S 53 अधिश्रिय—More opulent रूपहार्य—Not to be won by beauty पिनाकपाणि—शिव (पिनाक being the name of his त्रिशूल or धनुस्)

S 54 पुरःसिमपाप्यमुख—A सापेक्षसमास (of a somewhat unusual character) शिलीमुख—An arrow अवपवराणाम्—So as to penetrate long or deep अभिन्नेत्—Wounded विशरीरे —Shorn of the body पुष्पधन्वन्—Cupid, the flower-bowed The समासान्त (अनङ्) by Pa V 4 132 'धनुषश्च' which, however, is optional here by Pa V 4 133 'वा संज्ञायाम्'

S 55 ललाटिका—An ornament for the forehead, a तिलक अलक—A curl of hair आशु—Ever निर्वृति—Ease

S 56 उपगीतगुणे—Sung in ballads किन्नर—See note on the word under sl 78, p 16

S 57 त्रियामायेषाह—This may be taken either as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि In the latter case त्रियाम would mean तृतीयमाग by the principle—हेतुस्वातन्त्र्य वृत्तिविषय पूरणार्थत्वमिष्यते यथा 'द्वाता,' 'सहस्रात' इति असदयाक्—Expound असहया (itself a बहुव्रीहि) याक् यस्या सा

S 58 उपालम्भत—Was blamed.

S 59 विचिन्वती—Searching

S 60 प्ररोहमिमुख—The प्ररोह in the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit, while the फल would be union with that object

S 61 सास्रोत्सम्—With tears. The tears were excited by the sight of her emaciated form कृषा—इन्द्र सीता—Ploughed

land तद्वयग्रहणम्—अयावयवहृतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भिन्न पद वैयोत्यन्त कर्मेति युक्तमुत्पश्याम '—M अवग्रह—Drought

S 62 परिहास —Supply वा after it न्यस्तविस्मृत &c—This suggests his inward delight.

S 63 मधुरत्वे—'इत्थायावधुत्वादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् —Vāmana The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole The present (मधुरत्व) is a case of अभेद between गुण and गुणिन् and the समास is समानाधिकरण (मधुरश्चासौ हृदयश्च) The other (हृदयाम्) is a case of भेद and the समास is व्यधिकरण (हृदयस्याम्) स्वय वाक्—Having settled her speech

S 64 असोऽयम्—See note on sl 40, p 41 इष्टेः —An adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be इष्टेस्तरा and इष्टेस्तम When used as an adverb, the forms will be ०तराम् and ०तमाम् मनो विशते—There is a pun on the word स्व मनोरथs, unlike ordinary रथs, have access everywhere

S 65 आह—The use—a present tense for the past—is condemned by Vamana The root is ब्रू which optionally gives for its first five forms in लट्—आह, आहतु , आहु , आत्थ & आहथु वर्णी—ब्रह्मचारी अनुवृत्ति—Approval

S 66 अवस्तु—The negative implies अप्राशस्त्य 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थो षट् प्रकीर्तिता ॥ आमुक्त—Put on कौतुक—A bracelet तत्प्रथमावलम्बम्—Construe तत्प्रथम as a बहुव्रीहि like तत्पूर्व in sl 10

S 67 दुकूल—Silk cloth कल हंसलक्षण—Having figures of swans (in couples) on the border,—a fashion of the day

S 68 चतुष्क—A square courtyard or a hall with a roof resting on four pillars अवकीर्ण—Impressed विकीर्णकेशाद्य—

"अतत्स्थं तत्र दृष्टं च इति वचनात् 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पान्न ङीष्।" —M The dictum giving the scope of the application of स्वाङ्ग is in full as follows—अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतम्॥
प्रेतभूमि—A cemetery (प्रेत = dead)

S 69 प॰ क॰ स्यति—'अनुभवस्य अस्मात् ...दिति भाव '—M

S 70 विहरणा—'परिहास'—M ऊढया—Wedded The root is वह् ढूढोक्षम्—See note on महोक्षा (sl. 22, p. 3) स्मेरमुख —The ascription of smile to the face is औपचारिक The root in स्मेर is स्मि 'to smile'

S 71 The epithets कान्तिमती and नेत्रकौमुदी are to be construed with both रूपं and स्वम् 'अगोकेव यो वा सम्प्रति तु स्वानुरूपाऽपि इव सोऽस्यामिति विधिक्षतार्थं।'—M Rhetoricians would read the second च immediately after स्वम्

S 72 बहु विकल्पकम्—'बहुस्य च त्रिनेत्रस्यापि विविक्तोऽस्यामी।' —M "सर्वाङ्गप्रधानं चतुरं यस्य विकर्षं अस्यतामृष्टिं ब्रकल्पमित्यर्थ '— Uddyota सकृद्रमणाया—Rhetoricians have found fault with the use and would suggest improvement by 'अक्षिता रति' (See Kavyaprakasa, VII) शिवङ्क—A euphemism for मरण Similarly ... प्रशान्तम् used for ... रोगे सुरक्षे—Thus the popular saying—'कन्या वायते इ प माता पिता सुहृत्। बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मृष्टान्नमितरे जना॥' Contrast R. VI 79 'कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः। त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन॥' स्वरूपम्—Taken singly

S 73 क—क—'द्वौ कक्कौ महत्त्वे सुखदः' यूप—A sacrificial post.

S 74 प्रेतमाद—Queening क्षिप्ते—Were cast.

S 75 परमार्थं —In truth अस्ति—The root is अस् See note on आह (sl 65) above

S 76 यदीश्वर—The lengthening of इ is justified by the rule इकस्थान्य यन्यन्नुस्य बहुलम् (Pa VI 3 122) निराश्रिय — Dispassionate यदि ≈ स्पृह य एवं मङ्गलमित्येवंवचनस्य मात्सर्यमिश्रा-यत्वादेयिति बहुवचनेन पाणिनीं न विरुध्यते ।'—M

S 77 अकिञ्चन—A pauper त्रिलोक—Expound इत्यवयो लोकनिवहोक 'न कर्माणि पदिस्वापुत्तापदेशेष' (सरवे पिता) which would give the form त्रिलोकी पितृसद्म—A cemetery (सद्मन् = a dwelling)

S 78 पिनद्ध—Optional for अपिनद्ध See note on sl 49, p 29

S 79 अस्वौकस—A god (ओकस् = an abode)

S 80 प्रभिन्न—Ruttish धौति &c—For a parallel expression see sl 88, p 5

S 81 अयुतात्मन्—Depraved आमनन्त—Designate The root is म्ना आत्मभू—The self born (here Brahmā) प्रभव—Birth

S 82 स्वागृति—Self willed वचनीय—Blamable

S 83 आलि—सखि A vocative स्फुरिति—For he is स्फुरितोत्तराधर Construe स्फुरितोत्तराधर as स्फुरितोऽधर यस्य where अधर = a lip (strictly the lower)

S 84 स्वाङ्क—That is, यदिशु कृत्वा स्वरूपिणम्बस्तृका—Cf पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति (sl 8) स्वरूपमास्थाय—That is, having thrown off the disguise For the scene cf Goldsmith s Edwin and Angelina

S 85 उद्गमम्—Refers to पदाङ्क above वद्धन्ता—Reluctant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire न ययौ न तस्थौ—This is explained physically by उद्वहन्ती and उद्गमम् and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (इतो गमिष्या-म्यथ above) the succession of the two states being quick and almost negligible Mallinātha connects the pheno-

menon with करता which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding, which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above. The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other. For the picture of Śākuntala अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ (Act I), and कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मनः । पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ (Act II)

§ 86 दास क्रीत —From this we can infer the existence of slavery in ancient India. अह्नाय—Instantly. तपस्य—Arising from penance. क्ष्म सं॰—' क्षमाप्यथा क्रोध विनयाशरत्वं '—M. क्रोध क्ले—"क्रोधः क्ले शो धनं क्षमं इति मत । "—M.

प्रस्थानकौतुकम् ।

The scene of Śākuntala's parting taken from Kālidāsa's famous play Abhijnana Sākuntala (Act IV)

P 41 अविन्य —The English use is an exact parallel to this, both in sense and syntax. कुसुमावचयम्—Plucking flowers. Vamana condemns the form अवचय, the correct form, with him, being अवचाय by the rule हस्तादाने चेरस्तेये (Pa. III 3 40). The सूत्र giving his view is जवनाखयावदानदर्शी दीर्घस्वरस्वकत्वासौ बाहावास. गान्धर्वेण—The eight forms of marriage are ' ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥'—Manu. निर्वृत्त—Performed. निर्वृत—Happy. अवधि—Expound. यथा कथिचित्. When applied to a क्षत्रिय sage like विश्वामित्र it would be expounded

as राजा चासौ ऋषिश्च महर्षि and देवर्षि are to be expounded always in the latter way इष्टि—A sacrifice Derive यज् क्ति विसृष्ट—Dismissed स्मरति वा न वा—Anasūyā's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore विस्रब्धा—Assured न तादृशा . वसन्ति—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति।' and पापवृत्तये न रूपम् (sl 36, p 31) प्रतिपत्स्यते—Will do

P 42 नेपथ्ये—Behind the scenes अपराद्धा-Has offended प्रकृतिपेलवा—Delicate by nature सुलभकोप—Cf Kādambarī 'सुलभकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः' Bāna associates with a class what Kālidāsa associates with an individual The justification should be sought in the character of the speakers

P 43 अभ्युत्थानात्—For the form of the compound see note on sl 63 p 44 सानुक्रोश—Relenting प्रथमम्—सामान्ये नपुंसकम् अभिज्ञानाभरणम्—A souvenir 'कृत्स्नपुटो बद्धनम्' इति कालो दत्तीकृ पिनद्धम्—See note on sl 78, p 46 विस्मरण-Define पूर्वानुभूतविषयाणामर्थानां निरासः। संक्षेपार्थस्तु विस्मरणो स्मरणाप्रयोजित ॥

P 44 अस्तशिखरम्=अस्ताचलशिखरम् पतिरोषधीनाम्—A periphrasis for चन्द्र The history of the designation is connected either with the influence of the moon on herbs or with the application of सोम as a common expression for both a particular plant and the moon ओषधि are annual plants 'ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः।' (Manu) For the idea of the sloka cf 'चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च', also 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' स्मरणीय—A euphemism for मृत स्मर्तव्यशेष, देवताद्वितीय, यशःशेष &c. are other examples of a *similar use The moon and the lily, as also the* sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife इष्टप्रवास—इष्ट is equivalent to इष्टजन विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ—Vamana.

P 45 तुहिन—Frost अपसरन्त्या—See note on अपहरन्त्या under P 43 पटल—A thatch आपच्छमाना —आत्मनेपद by 'आङो यमहन' (Pa 1 3 28) अपटीक्षेपेण—With a toss of the curtain (अपटी = a curtain) The expression is used when a character enters the stage without previous announcement हस्तपादम्—Expound हस्तौ च पादौ च (प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव) काम भवतु—The same reproach is extended to प्रजापति as well Cf इदमुक्ता प्रायशः स्मृतो- ऽसि न शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया । समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (Act v) अनृतवचने—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (Act III), also एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् । तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ (Act VI), where अत्र refers to the अङ्गुलीयक presented by the king to Śakuntala देव स्मरेत—The other form allowed by हृक्रोरन्यतरस्याम् (Pa 1 4 53) would be देव सखया पदं कारितम् । सादृशानि मन्त्रयित्वा—Refers to expressions like those quoted under अनृतवचने above. अभिज्ञान—A token. अनवेक्षमाणौ—For she did not await Kaṇva's approval of the marriage आपन्नसत्त्वा— Pregnant

P 46 अवधावितमस्मि—अवधायितुं प्रवृत्तम् (समुत्पन्नौ क्रियायाः क्रियार्थायाम्) Cf मनसा स्वमात्मानं सर्वो ह्यवगच्छति । स्वमात्मनो- ऽभिनिवेशं विपरीतोऽप्यवगच्छति ॥ Mahabharata Also Ramayana —स ... धीरो सम्पादयन्ति For the practice cf ... X 14 धीरोन्मिषन्तविमर्दैः पावनेश्वकोकने । मृगयादीनतुगृहणन्ति धीरस्वधाम लिखामृपीन् ॥ दिष्ट्या रञ्जिता—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion. Thus Shakespeare 'The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact Or the meaning may be—Even without any

exertion on my part the object of my heart has been attained The object evidently is marriage with दुष्यन्त of which he himself speaks in p. 14 घटितः अनुपूर्वा—Cf विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ यमेव तु शुचिं विद्या नियत ब्रह्मचारिणम् । तस्मै मा देहि विप्राय निधिपा याप्रमादिने ॥ (Manu II 114) with its counterpart in the श्रुति—विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवे ऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविन ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ छन्दोगत्या—छन्दस् *means a metre here It also means* a वेद भुवने सुखं —This is to be construed in sense with शमी as well for the well known fact of a sacrifice which promotes the preservation of the world being possible with the fire elicited from the शमी wood For the world preserving character of sacrifice cf *Manu III 76* 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' सदुःखोत्कण्ठम्—Mingled with anguish तपस्विनी—Pitiable चूत—The mango समुद्गक—A basket कालान्तरक्षमा—Calculated to stand a lapse of time मण्डन—Decoration, मृगरोचना पद-यामि—*The* द्वितीयान्तपाठ *with* इति *in all the existing editions* is due probably to a confusion arising from the प्राकृत forms The proper reading would be प्रथमा Thus Vamana 'तिवादिनामेकवचनमिति कर्मणि न कर्मविभक्ति । अभिहितत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वात् । '

P 47 सुमनस —Flowers The word in this sense is feminine and always plural 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥' शिरोमज्जिता—Having bathed with a full plunge Does it indicate that शिरोमज्जन was not usual with the ladies there, being enjoined only on special occasions ? वीरप्रसविनी—The original sense of the word वीर (akin to the Latin 'vira' 'virago') was 'a man or 'a male which sense is still preserved in

the word अवीरा meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son (अवीरा निष्पतिसुता —Amara) The modern sense of a hero has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly, 'manliness, 'manful &c. In the present expression, it is doubtful whether the speaker meant anything more than the original sense गौतमीवत्सम्—The word is समुत्प्रत्ययान्त Cf Panini अनुत्त परनेकं रम् सुत्र न अनुन्न स्वत सुनाय भवतु

P 48 विरूपयते — Is disfigured उपाय — A present. वनस्पति—A निदर्शनम् of the अविशद kind By वनस्पति we mean a tree that bears fruit without flowers 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतय स्मृता । (Manu) विसर्पयतेव=इत्मिकिंपय See note on sl 12, p 21 प्रतिद्वन्द्वि —It comes to mean 'resembling' through 'rivalling' अभ्युपपत्ति—Favour

P 49 अनु पया—Having no experience of ornaments अप जन—See note on sl 40, p 41 चित्र देन—By our knowledge of painting कण्ठभिन्न स्तुप—Choked with the flow of tears suspended वैक्लव्य—Discomposure आरण्यकस—An ascetic (ओकस्=dwelling) विश्लेष—Separation अत्यन्त हित —आनन्द the thought of दुःखन s near happiness by union with her husband. परि म—Embracing वर आशी: —वर is self-efficient, while आशिस् requires divine agency for its fulfilment. ऋक्छन्दस—In the manner of a Vedic verse कृतनिलया —Whose places are assigned (निलय = a place)

P 50. दुरित—Sin अपातेषु — Equivalent to अपीतवत्सु Similar uses are सुप्ता वाहम्या, विभक्ता भ्रात, 'न वर्मितिर्ज्ञी विदित समायवौ' (Kirata I 1) Grammarians would explain the use in three different ways (1) पीतम् (पानम्—भावे क्त) एषामस्तीति (अर्श आदिभ्योऽच्) (2) कर्तरि कर्मधर्मोपचारात् पीतवन्त पीता इत्युच्यन्त, (3) सकर्मकाद्प्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्त ।

यथाह —'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति प्रत्युक्त—कोकिलं प्रति कृतम्—Is turned into a reply छायाद्रुमैः—A मध्यमपदलोपी समास कुशेशय—A lotus कुशे (जले) शेते इति कुशेशयम् (अलुक्समास—अलुक्) अनुकूलपवन —A बहुव्रीहि The wind is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller Cf R I 42 पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः । रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ The word अनुकूल as used with the wind probably indicates an age when navigation was carried on in India

P 51 ज्ञाति—The word is masculine the verbal affix being क्तिच् and not क्तिन् जनान्तिकम्—Aside in whispers एवं यत्र । सापेक्ष समास, equivalent to उपस्थितजनव्यवधानेन वक्तव्यम्—Cf R XIV 69 नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः । तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद् रुदितं वनेऽपि ॥ आमन्त्रयिष्ये—Shall b d adieu सखीस्नेहम्—Expound सोदर्याया स्नेह or सोदर्यायां स्नेह according as the sense is 'a sister s affection' or 'affection for a sister' The स in सोदर्या (with its masculine सोदर्य) is a contraction of सह which means समान (common or same) For a similar use of स, contracted or otherwise, cf सोदर, सतीर्थ्य, सधर्मा, सगोत्र and सजन्मन् कृत्येन—अपरे दे या सखिमती Take the word as मतुप्प्रत्ययान्त with सखित्व (भावे क्त) निक्षेप—A trust

P 52 तात स्वयम्—The sentence begins with तात a singular noun and subsequently connects it with a plural pronoun (understood) which is hardly defensible grammatically मन्थर—Slow स्वपसूता—Safely delivered निवसन—A garment व्रणविरोपण—Sore heal ng पुत्रकृतक—Treat the समास under the मयूरव्यंसक class For the use of अपत्यकृतिका

(Uttararamacharita) अन्यो वृत्तिम्—A सापेक्षसमास equivalent to इयदद्वयवृत्तिम् with उत्तमसमा, the adjective to नयतमो, being assigned its proper place

P 53 सोपानान्तम्—As far as the water s edge Expound as सरकान्तात् (माङ् मर्यादाभिविध्यो इत्यव्ययीभाव) मर्यादा (exclusion) is the sense in the context and not अभिविधि (inclusion) दुष्करमह करोमि—This has been construed as referring to her separation from दुष्यन्त But it would be more consistent if taken to refer to her near separation from her associates in the hermitage अपि माम्—This alludes to the well known separation of a चक्रवाक couple at night Cf sl 26 p 39 संयमधन Whose wealth consists in self restraint The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake पर्यवस्य म्—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives

P 54 सखीजन—See अ सखीजन above ससत्नी—Expound समान पतिर्यस्या सा See note on सोदर्यं under p 51 विप्रकृता —Ill treated. प्रमाण्—Against अनुत्सेकिनी—Not puffed up with pride वाम—Perverse व्याधि—A bane अभिजन—High birth

P 55 समय —इच्छामि—For a parallel expression cf Ramayana सत्यव्रत परित्यज्य मे संगरोऽस्ति मे ■ । असत्यसंगराज्ञ दु ष न स्वामिमभिवर्धयति ■ इच्छामि से—अर्थात् पतिसमीपगमनम् प्रत्यभिज्ञान—Recognition युग—A couple of याम्s here चतुर स्नर्वस्पिपत्नी—A बहुव्रीह चतुराद् would give the form' चतुरनीका For the idea of पतिर यम् quoted under notes on p 45 In अनुगन्त (ellipse for अनु गमनायम) the omission of the विशेष्य is explained by the principle "विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ" —Vamana For a similar use of अनुगन्त see Mahabharata, Adi

Parva, ch 68, sl 3—' पौरवाणां वंशकरो दुष्यन्तो नाम वीर्यवान्। पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ Also ch 74, sl 108—"इमां भूमिं कृतेऽपि हि दुष्यन्ते वृद्धा वनमहाम् । मनुजनामिमाम्पुर्वी पुत्रो मे पालयि-ष्यति The present use was evidently inspired by the above two निवेश्य—Having got married For the sense cf Mahabharata 'हरिद्रेव मिव काम निवेश्येऽहमपत्यम् । सनाम्नीं वरं कन्यामुपयच्छ दारावान ॥ मरुत् निवेश्य प्रथम नवोऽहं सोम , निवेशयामि गां भूमिं कन्याभिम्य यामि यो ॥ This sense is preferred to the other (viz having placed i e on the throne) in which the word occurs in R XV 97 (स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्) on the ground of propriety, the word being connected here with the mother who is more interested in the son's marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression तदर्पितकुटुम्बभरेण, also fittingly connected with the father, which otherwise would be a meaningless superaddition Here अप्रतिरथं, निवेश्य and तदर्पित भरेण indicate respectively दिग्विजय, विवाह and राज्याभिषेक For the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf R VII 71 प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् । तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation

P 56 उटज—A cottage शिवास्ते पन्थानः सन्तु—Farewell सहधर्मचारिणी—Distinguish from सहधर्मिणी सविमर्शम्—Thoughtfully परिग्रहीतृ—A husband विशद—clear [illegible]—Fully

---

दुर्योधननिर्वेदः ।

The scene is taken from Bhattanarayana's Venisamhara A sequel to the death of Duhsasana, Vrsasena and Karna

P 57 निर्वेद—Despondency यस्य वन—Whose dense (सान्द्र) foliage is gently moved (समाविद्ध) by the breeze (वात इव नु) cool and fragrant through its blowing over the lotus s in the lake साम स्पृशन्—Derive स्पृशति (पत्रनीड) पश्यति (अभ्यर्थित) इति This sense of स्पृश् is opposed to what we find in 'तौ दिशः पृष्ठतो यान्तम्' In the declension of अपारपृष्ठन् there will be no सम्प्रसारण of the ष before vowelic terminations beginning with the accusative plural It thus differs from ष्ठन् मण्डप—Popularly called मठ Derive : मठं मण्डि (मण्ड—अप + घञ) सर्वाणि पुष्पाणि मण्डपाय निवसयन्ति मण्डि इति"—अ, वातम—Derive : वाति वितनोति (वात—मा + अ), मृदु ..व्यजन—A fan (originally of a palm leaf) unwrought by human agency (lit not begged of one as an artificial thing would be) Or the word may be taken as a बहुव्रीहि in which no fan was sought or needed' Applies to the wind सुरवन्दन—A tree of paradise. Thus Amara · पञ्च वै देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ सटा—A stream घट . निषण्ण—Seated without (human) effort (i e by nature) Cf कनककटकासनम् (Raghu IV 55) दशा- विपर्य—Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) लून—Lopped अनिरुद्धित—Unobstructed (by the branches) कर्णिका—करेणिका (acting) मदकलित—Maddened with rut करेणु—Usually a she-elephant. Here obviously a he-, प्रकट—Prominent हतविधे—O accursed Fate If the position of the components were reversed, idiom would require the addition of क in the end, as in देवहतक, धृतराष्ट्रहतक &c एतत् च—This too (referring to the कमपि of दुर्योधन) like the other one already fulfilled, viz the दुःशासन of दुःशासन. In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace,

received wounds and risked his life The *present* is *free* from all this Duryodhana's precarious condition led the charioteer to despair of his life मद्वाराद्‌ —The negative मद्वाराद्यो would better suit the context here मा: प्रतिहर्ति &c —Duryodhana in his return to consciousness could hear only the last part of the Sūta's speech *अंत्र स्वयं'* and his consciousness naturally begins with where it left him प्रतिहार—Viz the प्रतियाम of दुःशासन

P 58 शयन &c—This does not mean that he actually knew where he was The remark equally applies to where he was before the swoon चिरंजीव—O long lived one वीरासन मनुप See note on sl 27 p 26 अश्व—*A horse* उद्वोढुम्—*To draw* The root is वह स्वगतं —Aside It differs from आत्मगतम् (for which see note on the word under p 53) in being confined to oneself and from स्वगतम् or आत्मगतम्, in being uttered though lowly मनोरथ च—Notice the play on रथ The meaning is: *Not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the* chariot, but your hope too is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail सावेगम्—In excitement So in Uttararamacharita वीरातुभूतो वेगः' कृते तेन—Away with delay that would be inevitable in going in a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed) Duryodhana took the Sutas speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons सवैलक्ष्यं—Bashfully सकरुणम्—With pity (करुणा). मर्षयतु—The root is मृष to forbear निरस्त्रम—With nothing to shield the body Qualifies the verb in प्रहरति अराति—An enemy विमर्द—Crush संघट्ट—Close encounter सांख्य—Equivalent here to समर दुर्ललित—Wayward, fondled दाय—The wretch *Refers to* भीम *आयमति—आयरति* The root is सेत्. समक्षम —In presence An अव्ययीभाव Expound अक्ष्णोः समीपम् The समासान्त by the Vartika अव्ययानुदात्तम् उदायुध—With up

lifted weapon A पाण्डुसुतोऽपि निवृत्तेन भवितव्यम्—Must have returned. Distinguish from निवर्तितव्यम् 'must return' The passive is idiomatic. वृकोदरक्रोध—See note on हनिष्ये above.

P. 59 भरत...वेन्द्र—An instance of a ... घटा—A collection मृगेन्द्र—A lion, मृग here means a beast in general प्रतिवचन—A reply कृपाश्रम—The कृपास्त्र attaches to his failing in his duties as an ब्राह्मण, which is pointed out in the verse itself निधन—Death ...—Admits of a second form by the rule हृक्रोरन्यतरस्याम् (Pā I 4 53) अविनय—Immodesty Refers to द्रौपदी's केशाकर्षण and उत्तरीयाकर्षण—the main cause of the war ...—For the present case was very much like that इषु—An arrow प्रास—A lance शक्ति—A spear शल्य—A javelin महारथ—A warrior निश्चेष्ट—Inactive विसदृश—Unseemly विबोधित.—Roused अभिधावित—... by Pā III 72 'गत्यर्थाकर्मक—' ...—द्वितीया by अधिशीङ्स्थासां कर्म (Pā I 4 46) अपि नाम—May I hope that शान्तं पापम्—God forbid

P 60 ...—Expound ... (causal of ...) ... (...), मन्त्रयते—Speaks मण्ड...ीकृत—Formed into a circle Cf Kādambarī 'मण्डलीकृत...' कवच—An armour दुर्भेद—Able to penetrate with difficulty The कृत्य प्रत्यय (खल्) here has an active force, as we have in the words comprised in the sūtra 'भव्य गेय—' (Pā III, 4, 68) The use of course is unusual. To take it as a passive form would militate both against sense and grammar the latter demanding a खल् प्रत्यय and giving the form दुर्भेद कङ्कमुख—Pincers, so called because of their resemblance to the beak of a heron (कङ्क) नाराच—A dart. ...—The root here is ... and not ... ...—For the original meaning of ... see note on ... under p. 47. पुत्रक—क has the force of endearment रक्तां...—Dressed in red silk, ...—Somewhat unusual in sense when appli-

to the mother उभ॰ पतौ—A faulty expression involving redundancy. विक्षताङ्ग—क्षत here means wounded —an uncommon use पट्टबन्ध—A bandage उपालम्भ—Scolding (because it could not save its master's life) व्यापादित —Was killed.

P 81 व्यसन...सदृ—Calamity agreeable to the circumstance (of warfare), such as death or wound of near and dear ones. भागधेय—Fortune The addition of the affix makes no difference in the sense 'भागरूपनामभ्यो धेय' (स्वार्थे) विगतधीर—Ill natured पर्याकुल—Perplexed. अक्षौहिणी—A complete army consisting of 21870 elephants, as many chariots, three times as many horse and five times as many foot. मत्स्य...परिसमाप्ति—Notice the analogy here. प्रोत्साहन—Instigation शान्तिव॰ अपमान (not सहन), the मत्सर being the things denoted by the three preceding terms in the compound The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (विषमोदक-जतुगृहदाह-द्यूतसभाद्रौपदीकेशाकर्षणानि इत्यत्र —Act I) सहज—Inbred चिर प्ररूढ—Long fostered वैर—Hostility आलवाल—A basin for water round the root of a tree बन्धम—Understand some such word as दुर्योधनस्य before this परिपक्व—Matures For the allusions refer to the Mahābhārata The sentence with some, involves a rhetorical blemish called भग्नप्रक्रम the adjective सह॰,अत्यन्त॰ differing in character from the rest which are all परमीय विनिवेश॰ गृह्यन्त —Expound ; विविध विनिवेशः मूर्ध्नि येषाम् अमूनि रत्न नि (काल॰ मुनीनाम्) रत्नपरि॰ तद...मुपलभ्यन्ते The jewels here were those with which the chariot was studded सम्मिश्र—Mingled शक्रचाप—A rainbow तदनु &c—From the reasoning we understand that jewels formed a peculiar feature of the royal car and also that the lopping of its flag staff had been witnessed by the scout at the battle field अनभिनन्दनीयतम—Uncommendable (for a king)

P 62 संज्ञया पृच्छति—Beckons धौरेयान्—धुरं वहन्तीति (धुर + ढक्)—Horses (fit for the yoke) पर्याकुलयति—A denominative from पर्याकुल मणिप्रभावेण—मणिs are associated with wonderful powers of curing diseases साटोपम्—Proudly (स + टोप= pride) अस्ति—An introductory word corresponding to the English 'there' अमर्षेण—Enraged अवि...मोक्ष—A बहुव्रीहि qualifying विक्षेप—'in which the aiming and the discharging were unknown.' Shows quickness of action. परिमुक्त.—Was attached

P 63 उभय...वर्ति—Expound: उभयबलस्य मिलन (encountering) दीप्यमान (excited) च मन कौतुकम्.वर्ति (समाहार by Pā II 4 3, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्'). पर्यस्त—Scattered. आस्फोटन—Slapping टङ्कार—A twang हुंकरोति &c.—Mark the analogy. Construe सिंहनादः वज्र घोषम् (thunderclap), ज्वलनः (fire) इव विद्युत्पातः, चापः (bow) इव जलधरः and शरा इव धाराः (showers of rain) in their respective compounds. वज्र...नरः—A विशेषण समास the components being वज्र...सिंह and चलत्...नर, themselves बहुव्रीहि compounds qualifying वानर The idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot is a mythical superstructure on the popular conception of an ensign वज्रनिर्घात—A thunderclap ध्वनित—A sound. प्रवाहन—Driving (lit 'causing to move'). वासुदेव &c.—The representation of कृष्ण with four arms in his human form appears to be a curious confusion of fact and fancy The same occurs also in the Bhagavadgitā XI 46 'किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव। तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥'—where the commentator मधुसूदनसरस्वती remarks 'तेन रूपेण चतुर्भुजत्वेन वसुदेवगृहे प्रादुर्भूतोऽसि तेन रूपेण यतस्त्वं...' a remark that hardly consists with the present case. धारित—A causal of either धा or धृ.

P. 64. वासु...नितम्—Expound: पूर्वं वासितं (worn)

परहाम् विगलित (dropped) Similar to सागरानुविद्ध अवप्लुत— Having alighted रत्नकिरीट—A helmet of jewels कोदण्ड— A bow कोटि—The base of कोटि a bow string पुङ्ख—The feathered part of an arrow विघट्टन—Stirring प्राग्भारम्— सन्दर्भ वैदूर्य—A gem of a dark colour, the *lapis lazuli*, so named after विदूर (विदूराञ्ञ्यः—Pā IV 3 84) a mountain (otherwise called बालवाय) where it is produced, and not the city where it is refined Thus पतञ्जलि—बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ प्रास—A dart कङ्कपत्र—The feather of a heron शिलीमुख— A bee or an arrow (here both) so called because of the presence of a शिली (a dart) in the mouth निशित—Sharpened. The root is शो भल्ल—A kind of arrow निषङ्ग—See note on the word p 1 अधिक्षेप—A taunt कोपोत्तरम्—The उत्तर in the context unlike its use in expressions like '[illegible]' and '[illegible]' (Mudrārākṣasa) simply follows the meaning of the verb For a similar use of '[illegible]—' (Kādambarī) The uses of an उपसर्ग are given in the dictum—क्वचिद् बिभर्ति धात्वर्थं क्वचित्तमनुवर्तते । विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ मर्मभेदकैः &c—The तृतीयान्त adjectives qualify both शरैः and दुष्टवचनैः, and should be explained accordingly कर्ण-गतैः—Directed to the ear (of one's own in the case of शरैः, and of another in the case of वचनैः). साधु—Well done मन्यु—Anger शरनिपात—The flight of arrows दृष्टिपात— The working of the eye

P 65 अभिज्ञानित-समेत—Expound : अभि..गमनं च . चटुल च करतलं यस्य. The समास in अभि . गमन is peculiar, गमन and चालन being respectively connected with सुग्रीवमुख and चतुरंग (both in locative) Similar respectivity we find in Uttaracharita : अन्योन्यस्मिन्नमलमधुरामुत्सुकां वारा विपर्यस्तमुखेन माला । सकलमपि शनैरुन्मिषत्कपोलं स्फुटकोरकेव ॥ The justification comes from Pāṇini's सूत्र 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्'

The epithet shows quickness of the process similar to [illegible] ...[illegible] above वैरानुबन्ध—Hostile attitude धानुष्क—An archer तदस्य प्रहरणमित्यर्थे ठक् The compound राजधानुष्क may be treated either as a कर्मधारय or as a तत्पुरुष like राजदन्त. हर्ष...स्फुट—हर्ष at the valour of the son, रोष at the enemy's action, करुणा at the helpless condition of the son संकट—A mingling साधुवाद—The cry of 'well done', applause समम्—Simultaneously शिलो...आसार:—A shower of arrows

P 66 भीम...वेग—Attack by भीम तातधिक्षेप—Refers to अरे वृकोदर &c above. मुग्धस्वभावेऽपि—In spite of his simple nature (characteristic of his tender age) रथोत्सङ्गात्—From inside the chariot. किङ्किणी—A small bell झङ्कार—Jingling An onomatopoetic (अनुकरणात्मक) word [illegible]—The दीर्घ (ई) is hardly defensible, गुण here not conforming to the definition of [illegible] (in [illegible]—P. IV 1 [illegible]) as given in the couplet—[illegible] । [illegible] ॥ भीषणरमणीय:—भीषण by its deadly nature and रमणीय because of [illegible].

P 67 [illegible]—The use of [illegible] (changed into [illegible]) is to be condemned there being no [illegible] here वीरसुलभ—Characteristic of a hero [illegible]—Expound [illegible] [illegible] Qualifies [illegible]. कुमारम—Hard Used interjectionally here [illegible]—A kind of arrow. [illegible]—Having observed [illegible]—Expound · अर्धं [illegible] (a कर्मधारय) or अर्धं [illegible] (an एकदेशिसमास) according as अर्ध means a part or a half, in which latter case अर्ध is नपुंसक. The समासान्त by [illegible] (Pa V 4 74) [illegible]—For the allusion see Mahābhārata : [illegible] राजन् [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] राजन् [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]—Siva, the odd- (here three) eyed [illegible]—

Was drowned. अर्धांशे—अर्ध here means a part and not a half See note on अर्धपथे above. अस्मत् कटपति—अस्मत् at the discourteous mention of the king by name.

P 68 कर्णधार—A helmsman (कर्ण=the helm) युष्मत् .. समासाद—In your presence अस्तं गतो समरे कालि—Euphemistic for हतो अपारवरित—Was snapped हत रथ —The रथ was the effect of the अपारवरित, The word may be taken either as an adjective or an adverb कालपृष्ठ—Karna's bow so named निर्विकार—With no outward expression of the emotion rising within. बहु धौर—The simile meaning is Two flights of arrows hit against the chariots of Karna and Vrsasena कूलंकष—Undermining the banks Cf Sākuntala प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौशेयसंवृतशरीरयष्टिः &c. कुलद्वैव निन्दन्—Refers to the father and the son For the form see note on पतत्रिम, sl 79, p 16 सार सर्ति—That means quickness of the flight of arrows. पत्रिभि—The base is पत्रिन् 'an arrow.'

P 69 सास्रम्—With tears राधेय—Karna (so called after राधा his foster-mother) अंकुर—A sprout पर्यस्ताक्ष—Large-eyed Expound उद्भवत्—Expound उन्मिष्यमान—Growing शोभा—Appearance परिवर्तित—Rolling मानवमुद्राम—In अभिमानपात्र (not a क्रम) here पूर्व . अर्थनिर —The purport is that दुःख would be an enviable thing before this sense of wounded pride अनुष्ठान—A बहुव्रीहि प्रति-पन्न—Was done प्रमृज्य—Having wiped

P 70 युग—The pole of a carriage परिवर्तित —Was turned back पट्टिका—A fragment (i e of the head dress) सन्देश—A message वाचयति—Reads अन्तवत्—This being the last (for Karna was no more to live) Expound : अन्तः अन्तं यस्य सन्देशस्य तद् यथा स्यात्, यथा—A collection पृथासुत —The sons of Kunti (here including the अर्जुन as well) सम्मानित.—Was honoured or expected सत्यम वा—सत्य

(tears) also gives relief to sorrow किमात्मक—Expound : की मा मी यस्य आरम्भ—Action

P 71 यदिदम—Because obsequial इतनन्तुम—See note on हतविधे under page 57 तु स्वितौ—At the death of our own men निमृते—At the death of the enemies यहवा —Seems to be superfluous न ते—Sc. यदि तु समाधि (since we are one) न मे—Sc. यदि तु समाधि (for the same reason) समाधास्यति—Will console हेषा (also spelt हृषा)—Neighing. सव लत—Mingled नेमि—The circumference of a wheel. किमिति—Why सम्यमाधिष्ठित—Driven by सम्यक

P 72 वांगस्य—Cruel Derive : वघ् + अस् + यत्, परिहाम्—Avoiding स्वदेह . यत्रो—Expound स्वदेहयो॰ (स्वेन युक्ता हि: देयास) ब स्वागः यद्धि: यास फिरा—A form of blessing प्रसभ्—Perforce डिरो -An example of हन्द्व् The other forms आतापिता: and मातापितरो would be included under हन्दैवत, भवसयश —Pitiless (ग्रास=pity) रथयानेन—Equivalent to रथेन (यान=vehicle) The components are in the relation of species and genus as in वटवृक्ष, गान्धारि—In this we find a trace of Candahar having formed a part of ancient India यमात्रो ..अचिरात्—The meaning is that the epithet धमार्त (or गत सत्) is a superfluous addition here, the loss of brothers having made Duryodhana permanently such

P 73 स्थैरम—Slowly विश्वसितम—विश्वासार्थे (Pā. I 3 19) धृतात्मनेपदम कङ्कटम—The same as कञ्चुक, p 60. कञ्चुक—An armour मण्डक—A bandage कतैरायत —Reclining प्रत्यय—An enemy The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that धृतराष्ट्र should inquire after the condition of his wound under circumstances quite different from those he expected स्वर्ग—For they were blind, Dhritarāstra by nature and Gāndhārī by art प्रकाशार्थ —Expound ; पुत्रे सत्य वत्सले, and then अत्र समानता—Want of speech मनिहत—Unavenged. मार्गयमाणम्—Expound like रथयानेन

above प्रचार—The use is not quite happy. The author means प्रचरत्. अवैषि—You know. The root is इण् 'to go.'

P. 74. अलं परिदेवितेन—Away with lamentation. मार्ग-प्रदेशक—A guide. करुण—Pitiable. सुक्षत्रिया—We have 'क्षत्रिया' and 'क्षत्रियाणी' when meaning 'a क्षत्रिय woman' and 'क्षत्रियी' when meaning 'the wife of a क्षत्रिय.' कृ—कृ—See note on the point at 73, p. 46. निर्व्याजे—व्याज here = वात्सल्य 'fondness.' सयुयुत्सुकस्य—Including युयुत्सु his step-brother. विधेयकम्—A doing. लोकवाद—A common saying. वितथ—False. न खलु ...नष्टा—For the पट can be replaced. अपर्याप्त—Insufficient. उपजिष्यमाण—The thing to be served. उपकरण—A tool. इत्यभि...चेतन—On the understanding that the present पट (meaning his brothers) is beyond replacement. शिरोऽञ्जलि—Supplication with folded hands touching the head. निवर्तताम्—Supply वाक्यं after it. अपश्चिमम्—May mean either 'first' or 'last' (i. e. final), according as we take it as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि. In the latter case it would be similar in form to अनुत्तम.

P. 75. दायाद—A kinsman. Derive: दायमत्तीति (दाय+अद्+अण्) or दायमादत्ते इति (दाय—आङ्—दा+क), दाय meaning heritage or ancestral property. प्रमथन—Killing. फाल्गुन—A name of अर्जुन. उपदेष्टव्यबुद्धि—An object of counsel. तितिक्षु—Derive: तिज्—तिज्+सन्+उ. प्रतिरूप—Proper. यदि ..एते—If you come to yourself. Understand प्रकृतिं. किं विस्तरेण—To be brief (विस्तर = detail). सन्धत्ता प्रशान्—Make peace. ईप्सित—Wished for. Derive: आप्+सन्+क. सन्धान—Treaty. विक्लव—Bewilderment. चापल्य—Childishness. कामम्—Granted that. An indeclinable. व्यामोह—Bewilderment. प्रवृत्ति—Rules. पुत्र...स्मरा—Expound: पुत्रशोकात् जन्य यस्य.

P. 76. अखण्डित—Intact. संधिव्यापार—Peace proposal. उदात्त—Noble. ह्रीकर—Shameful. दुःखावसान—Ending in misery. नयवेदिन्—A politician. वर्धमान—Grow-

ing weaker अप्रहता कथम—Understand सन्धत्ते or सन्धास्यते after this इत्थं गतेऽपि—Even when matters have come to such a pass उपपत्तियुक्तम—Fraught with reason धत्ते—See note on धुरन्धरस्य above विषहते—Bears The word occurs in a different sense in the line 'पराम् विषहते (withstands) यस्मात् तस्य स्वयं वचन'—Mahabharata The स of the root is unaffected in the form विसोढ (वि+सह+क्त) पोषिताः प्रजा—The use is hardly justifiable, conveying, as it does, no sense of subsistence in the present case For the association of such terms with the sense of subsistence refer to क्षुभोजन, भक्तक, वायुभक्ष, भक्ताशन, हविराशन, निर्मिताशन &c.

P 77 बहुमपूर्वं—Expound like बहुमानपूर्वं, p 73 above योजयत—See note on योजयता under p 60 समागत्यापि—See note on समचित्ते under p 51 प्रयुक्ता—The use of क्त is to be justified by Pa. III 4 71 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च', आत्मा समाधीयताम—Compose yourselves The form in active will be आत्मानं समाधत्तम For the reflexive use of आत्मन् see note on the word, sl 35, p 8 कथं . प्रस्तुत—Notice the idiom कथं स—So कालसदृशी प्रस्तुत कथा—Befitting the occasion Expound कालः प्राप्तो यस्य (बहुव्रीहि) or काले प्राप्तम् (तत्पुरुष), which latter will optionally give the form प्राप्तकालम (see Pa. II 2 4 and II 1 24) अखिलवसुधाः—Who had their sway over the whole earth. ऊढा—Borne From वह + क्त धुरम—The base is धुर 'a yoke

P 78 व्यतिकरः—Calamity बाधते—The subject is दैवम् रहः—In secret Qualifies the verb in समीपात समीपात —Killing For the lengthening of the vowel in घ्नतो see note on दमीयसा, sl 76 p 46 परैः—The word पर is a सर्वनाम even when it means, as here, an enemy तैः स कथम—Construe · तैः कर्मभिः 'Like their deed' पराधीन—By Vartika (सर्वं त्वो च समासे पूर्वभावः) it should be पराधीन Thus Kalidasa · वसन्तमास प्रतिमासुदैति (Kumāra III 63) Also Bhartṛhari : पा नित्र.

धीमि दैवमं यदि सां विरता सायग्वमिवकति घनं स कर्मैनाग्निमती! (Nitisataka) लघकर—See note on the word under p. 73 प्रसा—Restoration to order The reverse of धैयम्. कदन—Massacre प्रतोद—A whip रश्मि—A rein पार्थाङ्कितै—On which the name of पार्थ or अर्जुन was engraved मार्गण—An arrow विमोर वेदयन—Shedding tears and thus communicating what had happened, viz Karna's death ऋयवन्—A denominative

P 79 शल्येन &c —The meaning of the sloka is this: Salya's entrance in an empty car, indicating that all hope was passed, shocked the concourse as if a dart had entered their hearts \

P 80 सूतवैमनस्यम—Suggests the reason why he left him कर्णं—Towards Karna कर्णस्य, कुन्दम—Construe कर्णस्य निधन सह कुम्भ निधन (सीतापि), दमोपुष—भस्म, इन्दु-मूमेः—मस्तकम्. वर्धतेन्दु &c —Involves a scientific allusion, viz that of the sea swelling at the rise of the full moon वाडव—Submarine शिखिन्—Fire

P 81 दहन—Fire तुल्यतया नियतौ—Death being equal (in either case, whether I fight or do not fight) In the latter case grief will kill me प्राणपण्य—Risking the life प्रसति ,आहवेषु—Cf 'आहव को संविदधाति' प्रति . पुण्य—Not skilled in tricks प्रावृचिमा—A सप्तमी तत्पुरुष Skilled in (here keen about) honour प्रहृते—The reading in the existing editions is प्रहृतम् which offen is both grammar (the word being masculine) and rhetoric नय—Politics सपदि—Instantly

P 83 भवमात्म —Myself To be construed with कल्पित above अनुपानीय —As a substitute for गैर्देयादि or else natural water कथम तव—The interrogation was not needed as the सूत had not finished his sentence The interruption indicates a startling sensation. प्रतिपत्तव्यम्—कर्तव्यम्.

प्रतिहत्य—समयपरिमितं त्वं (Pa I 3 33) इत्यात्मनेपदम् श्रोतापनेष्टी· For he would either kill me or be killed himself by me, which latter also would be a relief to my sorrow अत —By अत in the singular Duryodhana means अर्जुन the slayer of कर्ण, as finds expression in sl 36 above अर्जुन=अर्जुनोऽनुयोगेन. अनुजीविन् —An attendant अव्यवस्थम्—In disorder

P 83 उद्वेजयितुम्—To trouble समुदाचार—Decorum, etiquette विधान नामकर्मणी—Thus Manu—न नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते। तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥ (II 123) where विद्व =विद्वांसि (Kullūka Bhaṭṭa) It will be observed that there is no injunction in the above about the mention of कर्म along with नाम. रणशिरसि —In the thick of the fight क्षीव—Tipsy असृज—Blood वधू—The use is prospective अभ्यर्चति —Adores or approaches न समभ्यस्य—The word इदम् is used adverbially here in the sense of एवम् शत्रु—An enemy यावत् स्मर &c —Cf Uttaracharita कि त्वद्विधानमिव यद्वदसि।' विकत्थन—Boasting

P 84 बान्धवाः—Friends or relatives अग्निसात् कृ—To consign to the flames, भास्वत्—The sun. संहियताम्—Be withdrawn धीर—Bold विक्रान्तम्—(भावे क्त) Display of valour, शूरमुखे—This is a slur on कर्ण, who was no hero in his opinion सखे समरे &c —Alludes to Droṇa's death by the hand of धृष्टद्युम्न उत्तमाङ्ग—The head ध्वस्त... हेतुः—Who had thrown off his weapon (हेति) through no defeat अग्नेः—Construe with अग्नि, प्रलयाग्नि—Fire prevailing at the dissolution of the world. चमू—An army घस्मर—A consumer Derive —घस् (changed into घस) + क्मरच् धृता...भरेण—A बहुव्रीहि. His धैर्य, शस्त्र and बल are a useless burden, inasmuch as these were not employed in preserving Karna's life विषाद—Displeasure

P 85 कर्णसुखम्—Delightful to the ear अधिज्यधनु—With the bow strung Grammar would require the समासान्त

धनुष' and give the form अधिज्यधन्वन् by the rule धनुषश्च (Pā V. 4. 132) option being allowed only in the case of a संज्ञाशब्द (Pā V 4. 133 'वा संज्ञायाम्') which is not the case here. A similar deviation we find in Uttaracharita धनु- षं रघुनन्दनं स्मरामि. The justification for such uses should be sought in the principle—समासान्तविधेरनित्यत्वम्. अमित्रे—Against the foe. Expound अमित्रम् अमित (अत्यन्तम). The word अमित्र, it should be noted, is masculine, while मित्र, its antithesis, is neuter. The force of अभि is विरुद्ध here. For its other meanings see note on अभ्यसूय under sl 66, p 44. सामर्षम्—In anger. अ' कर्म &c.—That is, there is no difference between us two. अमर्ष—Displeasure. The same as विराग p 84. अनभिभवनीयसत्वम्—Whose spirit was not to be quelled. स्वभावसि.—For the formation of भाव see note on the word under sl 7, p 20. परिवदति—Blaming. Locative of परिवदत् (परि—वद् + शतृ). Goes with both अभिमत्र (= अश्वत्थाम्नि) and अर्जुने. For Arjuna's परिवाद of Karna see sl 30 above and also his address to सुयोधन, p 64. विशेष.—Difference.

P 86 स्मरसि ..विलपते—The use of भवान् (a polite form of address not necessarily implying respect) and युष्मद् in the same sentence is not infrequent. क्षौम—Silk cloth. विवर्तन—Rolling. मुधा—In vain. मोचित: ..मसक—A causal passive. Proceed (1) विमतं शस्त्रं मुक्तवान्. (2) विमतं (अ॰') विमतं (द्वितीया because मुच is सकर्मक) शस्त्रं मोचितवान्. ..अतिदुष्कर:—That is, utterly inhuman. अवस्थिते—Viz., when he was विवश through grief for his son. अगणयन्—Not minding.

विश्रुतचरितम् ।

The story [redacted] taken from the Daśakumāracarita (or the adventures of ten Princes) by Daṇḍin. Viśruta, the hero, narrates his adventures to Prince Rājavāhana. The connection [redacted] this : Ten youths with Prince Rājavāhana at their head come, in the course of their expedition, to the Vindhya forest where a demand for his service having called the Prince away, his comrades, unaware of the circumstance, enter upon a search which extends from the vicinage to lands far off. Ultimately all are reunited, each with a tale to recount.

P. 67. क्षुधा तृषा च—By hunger and thirst. The bases क्षुध् and तृष्, with other words such as वाच्, स्रज्, क्षुध् &c. have optionally a second form arrived at by the super addition of आ at the end. अक्लेशार्ह—Unused to suffering. Words like सुखार्हा, मधु वाक्सुखार्हा are frequent in the Mahābhārata. कूपाभ्यर्णे Near a well (अभ्यर्ण = Nearness) अष्टवर्षदेशीय—About eight years old. देशीय here is an affix like two others कल्प and देश्य "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" (Pā V 3. 67) अष्टवर्षे should be treated [redacted] a बहुव्रीहि here. महाभाग—Blessed शमयितुम्—To allay उदकमुद्धरन्—While drawing water जिरठः—Worn with age, old. 'जिरठः स्थविरः वृद्धः' इत्यमरः. क्षम—Able. उद्धर्तुम्—The root is हृ (not धृ) व्रतत्या—With a creeper (acting as a rope) उत्तार्य—Having lifted. वंशनाडी—A bamboo pipe अद्भिः—With water. The base is अप् which [redacted] always plural पञ्चषैः—Five or six. A बहुव्रीहि. Expound पञ्च वा [redacted] वा. cf. 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति समासान्तो डच् प्र...क्षिप्त—Arrow shot high प्रत्यानीत—Restored. निषण्ण—Seated महान्तम्—बृहत्. The base is महत् from [redacted] + अतृन्. शतृ would give the form महन्तम् जनपदः—A country सर्वान्तरः As opposed to पूर्वजनपद. The form अवतार is condemned by Vamana, the correct form with him being अवतर. For the

Sutra giving his view, see note on कुसुमायुध under p 41. अतिमहसत्त्व —Of gigantic strength उदार —Munificent, विनेता—An educator Cf Raghuvamsa I 24 प्रजानां विनया-धानाद्रक्षणाद्भरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ उदग्र—High उत्थानशील:—Active, 'up and doing' शक्य ...कर्मा—Doing what is feasible, popular and secure 'शक्यं तु सुकरं कर्म भव्यं तु क्षेमकारि यत् । अर्थ्यं पुण्यं च श्रेष्ठं प्रतिष्ठितं च'—Divākara बहुमानयिता—Honouring or patronising Note the force of the prefix in this and the following uses बुध—The wise or learned सम्भावयिता—Delegating authority to उत्थापयिता—Promoting अवमानयिता—Humbling अतृप्तः .. गुणेषु—Never content with virtues निष्णातः—Skilled. Derive नि-स्ना + त "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" (Pa VIII 3 89) तेन षत्वम्. नेदिष्ठ—Nearest, i e well versed Derive अन्तिक + इष्ठन् by अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (Pa V 3 63) धर्मे शास्त्रे—In codes of law and politics सुकृत—Good done प्रत्यवेक्षिता—A supervisor.

P. 88 कोश—A treasury वाहन—A vehicle परीक्षिता—An inspector. प्रतिकर्ता—A remedier दैवमानुषीणाम—Cf Raghu I 60 'दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम्.' The पुंवद्भाव in दैव in the *compound which is a* द्वन्द्व *is question*able षाड्गुण्य—षड्गुणा एव षाड्गुण्यम (स्वार्थे ष्यञ्) The six गुणs or expedients are couched in the line संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः. चातुर्वर्ण्य—The four castes चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् (like षाड्गुण्य above) पुण्यश्लोकः—Of blessed memory. उष्य—Having lived (व वस् + ल्यप्) पुरुषायुषम—The full life of a man, viz. a hundred years (शतायुर्वै पुरुषः —*Śruti*) *Expound* पुरुषस्यायुः. The form is irregular. The compound also occurs in Raghu I पुरुषायुषजीविनः. अमरगणना-करेषु— Was counted among the gods. A euphemism for 'died.' Corresponds to the English 'gathered to the fathers' तदापतित —Sprung from him Expound तस्मात् आपतित (पञ्च०) तत्र दण्डनीति – Politics अव्यासक्त —Not much interested बहुमतः—Highly esteemed. धनत्यागक —Of

holt speech आत्मस्वम्—Your possessions l(as a king). आत्मन् ■ used reflexively here like स्व विविध—Varied. विस्तर—Detail It differs from विस्तार in being restricted to words or a literary subject to which the latter does not apply परतः—From (that of) others आत्मसंस्कार—Culture of its own For the use of आत्मन् see note on आत्मस्वम् above. भूभृत्—A king, also a mountain आक्रा..मान—Being attacked or climbed as the case may be स्वास्थ्य—Well being, स्थिति—As existing order संमुह्यन्ति—Will confound निर्मर्याद:—Having transgressed the bounds of propriety अमुत्र—From that (i. e. the next) आत्मद्रोह—Cf अतिविदग्धोऽपि सन्‌ कार्यविधौ विनिकिरति ; सुकर: सुपरिहर अमरु कुरुते दोष स्वयं...॥ (Kirâta II, 33) भूत...वत्—Past, present and future For a similar use of सत् cf. R VIII, 78 'समतीतं च भवच्च भावि च'. व्यवहित—Screened from view. विप्रकृष्ट—Remote सत्यपि—Though existing षष्ठी.—An absolute case (either षष्ठी or सप्तमी) by 'षष्ठी चानादरे' Panini II 3. 38. अनु—. Here equivalent to सत्त्व The use is frequent. तत्त्वदर्शन—Seeing the truth The same idea is compressed in the couplet . ...॥ ...—An extraneous science.

P. 89 तदर्थ...नेन—By the practice of its teachings, उपार्जित—Acquired. शक्ति—The threefold regal power (see. p. 101) अस्खलित—Unswerving शाधि—Govern. Imper. 2nd sing of शास् अक ..मेखला —Sea-girt. सम्यक्—Rightly. राजेन्द्रेण—By the king चित्त ..ग्रह—Skilled in humouring. प्रसादवित्त.—Known for favour, i e, a favourite पर्यन्त—Unrestrained. भङ्गि—An equivoque 'भङ्गिः स्याद् वक्रभाषितम्' इति वैजयन्ती, पर . दत—To pry into others' secrets. परिवाद—A slander, पैशुन्य—Malignity. उत्कोच—A bribe कुमारसेवक:—"...सेवकः"—Commentators. स्मितपूर्वं—Smilingly A ... —Varied Expound·...

च यत्रास्ति च तद्वायवानि. An irregular समास of the मयूरव्यंसक class. कदर्थयन्त—Annoying. प्रेत्य—Having departed (from this world). अजिन—Deerskin. नवनीत—Butter. स्वीकुर्वन्ति—Appropriate. पाषण्डिन.—Heretics. मोक्षयन्ति—Sc. तम् (अंशत्व कर्म). पटुकल्प मीय—Somewhat clever. 'ह्रस्वार्थयाने कालीयद्'. मृगतृष्णिका—Mirage. Hence a false hope. काकिणी—A shell (used as a coin). कार्षापण—Equivalent to 1280 काकिणीs. शस्त्रादृते—Without a weapon, i. e. by spells. एकशरीरिन्—Single-bodied, i. e. unaided. त्रयी—The triad of vedas. वार्ता—Journalism. आन्वीक्षिकी—Logic and philosophy.

P. 90 मौर्य—चन्द्रगुप्त, so called after his mother मुरा. अनुबन्धिन्—Relative to. वाङ्मय—Literature in its widest sense. अधिगंस्यते—Will be acquired. The corresponding active form will be अधिगमिष्यति, the इट् coming by Pā VIII 2. [illegible] 'गमेरिट् परस्मैपदेषु'. पुत्रदार—A समाहारद्वन्द्व. The word दार (meaning 'a wife') is masculine and declined always in the plural. कुक्षि—The belly. कृते—For the sake of. An indeclinable. इन्धन—Fuel. मानोन्मानपूर्वकम्—After measuring and weighing (to be taken respectively with तण्डुल and इन्धन). Does this indicate that the present practice of weighing rice did not hold before? The specification of तण्डुल and ओदन suggests that the author belonged to a country where rice forms the staple food. स लिखा.. सर्व—The *whole thing shows haste. The breakfast or प्रातराश, as depic*ted here, consisted of solid food like rice. विकल्पयिष्यति.—Will devise. विवदमानानाम्—Quarrelling. 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः.' (Pā I 3 47) इत्यात्मनेपदम्. प्राड्विवाक—A judge or a magistrate, so called because of his double function of a प्राश् (who questions) and a विवाक (who decides). वाङ्मनस्सु—The plural use is unusual. See note on the word [illegible] P 8. अन्धःपरिणाम.—Digestion of food (अन्धस्=food). हिरण्य—Gold. मन्त्रचिन्ता—Cares of counsel. मध्यस्थ—A mediator. मिथः

—Secretly. सम्भूय—Having combined. विपरि...न्त:—Perverting

P 91 कोप—Disaffection क्रीडाविहार—A pleasure walk त्रिपादोनाः—Plus three fourths. नाडिका—A घटिका or 24 minutes. चतुरङ्गबल—An army consisting of the four divisions of elephants chariots, cavalry and infantry. स्वेच्छाविहार—A मयूरक. The समासान्त by "चतुरस्र सक्थ्यक्ष्णो:" (Pâ. V 4 91) रस—Poison वैदिक—A vedic student स्वाध्याय—Study of the vedas संविशति—Goes to bed शुल्क—Octroi, cess or toll शकुन—An omen आयुष्य—Conducive to long life. अरिष्ट—Ill luck रहसि—In secret अहर्निशम—Day and night अहमहमिकया Objects to कलह. अहरहः—Annoyance, अहि... निशं—The compounds here may be treated either [illegible] adjectives to अहर्निशम् or adverbs to कलह, अयनः—Passing

P. 92. शास्त्र...शास्त्र—One reputed [illegible] a politician. Expound: शास्त्रज्ञ इति मन्यमान. (शास्त्रदर्शितविवेकात्मनाम) शास्त्र here means नीतिशास्त्र समाज is a synonym of कोर्ति. अभ्यागम—To impose upon प्रतारित—रूपमात्रेणापि शिवरं महा. ...वैचित्र्यं प्रतारणा इति न्यायात् ... करोति इत्यर्थः. स्तनन्धयः—An infant at the breast अतिसंयम:—Too much restraint अरिषड्वर्ग—The six internal foes—काम, क्रोध, लोभ मोह मद and मात्सर्य. Expound: अरीणां षण्णां वर्गः Similar examples are त्रिभुवन, and षड्विधपर्वत (Nāradīya I 77) क्रोधादि—काम and the other three—लोभ, मोह and मद. मन्त्र...—कुत्सितानि कुत्सितैः इति समासः. आयुध—दृष्टार्थ. प्रतिसं...ग्राहः—Being deceived or imposed upon अयथार्थ—True patent सर्व...वन्द्य—Adored by [redacted] (because of its being the ruling race) अपर...ष—Not stale, i. e. fresh प्रयु...माण—Through contrivance of various courses राज्यशास्त्र—Politics (which has to deal with both home and foreign policy—तन्त्र and आवाप) कोष्ठागार—A granary. रेचयिष्यति—Will empty अभ्यर्जित—Earning further (अर्जित=अर्जन भावे क्त)

P. 93 चतुःपञ्चानि—Four or five A बहुव्रीहि Expound: चत्वारि वा पञ्च वा See note on द्वित्रैः under p 87 अन्तरङ्ग—Most intimate सदृश—Resembling असंयोजितः—Disjoin: असंयोजितः पानगोष्ठी—A drinking party ऋतुषु—At proper seasons An अव्ययीभाव पञ्चाङ्गी—A समाहारद्विगु 'पञ्चाङ्गो-पदे' 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रेण The five अङ्ग are the arms the knees the head, speech and look निर्भरम्—पूर्णम्. प्रस्तुतेऽर्थे—In the subject in hand, viz, the study of politics. प्रेर्यमाण—Being urged अङ्गीकृत्य—Having accepted. बालिशत्वम्—Childishness प्रेरयन्—Inciting, अक्षिशल्य—An eyesore, an object of hatred 'कुत्सितपशव अक्षीणि'—Halayudha. सहते—कर्मणि सप्तमी यत्र रोचते—Admits अपह्रियमाण—Being usurped महत्त्वम्—One word and not पदद्वयम् न गृह्णाति न, समर्थित—अपहृते like रक्षो above. प्रतिक्षिपति—Rejects".

P 94 प्रहित—Sent The root is हि सद्भावन—सद् refers to नित्य पितृपैतामह—Hereditary व्यलीक—Pain or shame अस्मै—'स्वागतम् चतुर्थी' इति चतुर्थी. स्तम्भित—Stupefied. कामवृत्त—Wilful पितृ. नाम भूत्वा—Having pretended to have been banished by his father नाम is a particle implying pretence आत्म वशं—Brought under his sway. तद्द्वारा..सेत—Through him as the medium (द्वारा) राज्य-प्रवेश—D ... राज्ञ्यनि आस्पदम (पद = a footing). रन्ध्रज्ञ—Fortified with a knowledge of the weak points (रन्ध्र). So अनु-शासित ता—That is the king अमात्यवर्ग—"मैत्र्यमात्य"—Commentary, कर्मकराणि—'मलकर्माणि सन्त्यानि शुश्रूषणानि'—Commentary व्यावर्तन्त—Were narrowed. अहरहः—Day by day, सामन्त—A feudatory उपजातविश्रम्भेषु—In whom confidence was grown. कुमा...ग्रस—Cf 'कुमारशीलस्य सेवेषु सत्वम्'.

P 95, सदारान—With wives A बहु० Expound: दारैः सह (दारैस्सह) 'शेषाद्विभाषा' (Pa V. 4, 134) इति समासान्त. अतिक्रान्त—Transgressed संक्रुद्ध—Enraged ...तव—Freed from insult आक्रान्ताः—Were trodden, पादाक्रान्त

पद्म—Expound पद्मस्य व्याप्रः . "स्वाङ्गाच्च उपमानचे (P. V 4 74) इति समासान्तः 'ष' प्रत्यय अनुबन्धप्र—गद युक्ताः' —Commentary पर यौतः—Unduly exercised छन्न कु—A बहुः. Heads of impoverished families. निर्वासितः—Dishonoured प्रसरेत्—Proceeded परोपजाप—Conspiracy with the enemy मालवाख—King of मालवाम—a country so named. प्रोत्साह्य—having instigated संप्रहारयत—Caused to fight. पर्यन्त—A frontier अभियातुम—To attack. सामन्तसमुत्थान—Mobilisation of an army समपतत—Joined 'समो गम्यृच्छि प्रच्छि' इत्यात्मनेपदम् अभ्यर्ण—Adjacent रोधस—A bank न्यविशत्—Encamped. Strict grammar (Pa 1 3 17 नेर्विशः') would require आत्मनेपद here नाटकीया—A dancing girl (नर्तकी) क्ष्मातलवासिनी—उर्वशी on earth समभ्यधत्त—Said. कलत्राणि—Wives दूषयति—Pollutes भेदयाम—Potential passive of भिद्. अस्मार—Having noted व्यतिकर—Encountered. अभ्युपेत—Having been accepted. So, प्रसादाय (प्राप्ते प्रसत्ती).

P 96 पल—A weight equal to 4 कर्ष or 64 मासा. प्राभृतीकृत्य—Having made a present of (प्राभृत a present). आप्तमुखेन—Through a reliable person अपरेद्यु—On the next day नयद्वेषात्—Through distaste for (neglect of) politics आमिष—Fell a prey or victim (आमिषम् bait के प्रयावनम् —Singular by the principle प्रति द्वन्द्वो वि गाविषयम प्रयति'. अवरोधोऽर्यम—Impaired मौल—A hereditary servant भ्रातृ... मात्र—To her husband's step brother (द्वैमातुर mons having two mothers) The use is grammatically defective The correct expression would be either भर्तुर्द्वैमातुरभ्रात्रे or भर्तुर्द्वैमातुराय भ्रात्रे. द्वैमातुरः—Expound. द्वाभ्यां मातृभ्यां जात 'मातुरुत् सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः' (Pa IV 1 115) इत्यन् उकारादेशश्च Parallel forms are षाण्मातुर (स्कन्द) and साम्मातुर (आर्जुनेय)निर्दाय—Mere leanness. बालि यत्–सौत्–तुतु– of the desiderative (सन्) of दन् पयोद—A child सम्बेत—Being on (your) guard. दिष्ट्यावृत्तः—Far-ing well सङ्कुल—Crowded राजकुल—The royal palace पाद—खिन्न—Exhausted by walking घोष—A station of cow-

herds समुपात—Approach कुपथ—A wrong way. 'उपसर्गोद्यमने' (Pā, V 4 85) इति समासान्तः 'अच्'.

P 97 चलमान—Slipping भव—Become Imperative 2nd sing of भू 'to be' किमीया—Of whom 'कुपात्' Pā IV 2 114 जात्या—By birth The phrase means 'what is her parentage'? पृष्ट—Asked असि—The use of लिट् in the first person is to be justified by the speaker's having been beside himself with joy and affection चित्तविवेचे च' मदान्वित—Proud of state craft हेतु—Causal of है वृषु—An arrow आछिद्य—Having snatched कोदण्ड—A bow सपत्रपात—Pierced up to the hilt of the arrow निष्पत्राकृत—Pierced through and through 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने' इति डाच् मृगयु—A hunter विकृत्य—Having cut शूलाकृत—Having roasted on a spit 'शूलात्पाके' इति डाच् दृति—A leather bag संवसनया—By affectionate treatment प्रमुखेन—Through her

P 98 संनीय—Having compounded or mixed अगद—Medicine निर्विकार—Unaffected जनता—The people अनु .. यास्यति Will follow The roots 'वृत्' and 'वृध्' in लृट् admit optionally of a परस्मैपदी termination without इट्. कापालिक—So called from his use of a कपाल (a human skull) for an almsbowl आर्यप्राय—Mostly consisting of gentlemen अद्य चतुर्थेऽहनि—An idiomatic expression meaning 'on the fourth day from now,' अद्य having the force of the ablative Or अद्यचतुर्थे may be taken as a बहुव्रीहि— अद्य चतुर्थं यस्मात् तस्मिन्—From which to-day is the fourth (counting backwards) For a similar use to the second alternative of अद्यचतुर्थे (Rāmayana Ādikānda VI 17) भविष्यति—The root भू, which is आत्मनेपदी, admits of a परस्मैपदी termination in लृट्. वैजन्य—Loneliness तिरस्कृत्य—Having concealed उपपत्स्यते—Will be accomplished

P 99. उपधि—Fraud प्रस्नुत—Flowing with milk.

अथाः—Refers to अङ्कुशादिनी. कामार्थाशी—Indicative of marriage (साधाय=union with a husband). मदू.. ससाध्—Inspired with fear at the emotion of love excited by her sight of me (साध्वस = fear) सर्वांगीन—Joyfully A बहु० Expound: सर्वे गते यथा कर्मधारयद् यथा स्यात्तथा. 'अव्यादे. परा इदमौ'—Vartika श्व—To-morrow आकार्य—Having called अपगतभयः—Shorn of fear आस्थानमण्डप—An assembly hall कुशीलव—A mime, an actor, a dancer Derived from कुश and लव, sons of Rāma, the first singers of the kind. प्राकार—A rampart साधन—Paraphernalia. समवतार्य—Having taken off अनु.. रागे—When the sun was tinged red, i. e., sunset हस्त.. मार्ग—Expound: हस्ताभ्यां (सप्तमी) चङ्क्रमणम् (समयाम) Moving about on hands ऊर्ध्व . पाद—The feats referred to here are defined thus आराध्याश्वशौ स्यातां सुयोग समंतोन्मुखः। समाकोडस्य चरणावूर्ध्वांदं नदृश्यते । तद्रूपेकं तु चरणमन्यं क्षेत्र कुञ्चितम । वापस्कुणर्स लिङ्गं महावायालकोडं तु'–Bharata वृश्चिक...नम—Expound: वृश्चिकवद्-कृतम्. So also मकरलङ्घन and मत्स्योद्वर्तन

P 100 करणानि—Feats. पादपाताख्य—'विपदावछोजनाधै शिवाम.'–Com अपविद्धशरीरः—With his body (शरीरेण) concealed. श्येनपात—परिक्रम्याकारोहित हस्तपादोङ्गसंघातम। साक्षीसम्प्रदाय हेम श्येनपात इतीरितः. उत्प्लुत्य...पात—श्येनोचित पतनम्. Imitating the flight of an osprey वाम—A measure of 4 cubits वक्षःस्थल—On the breast विभक्तयोः अक्ष्योर्भासः) संज्ञायाः महावाणाम (Pā V 483) इति समासान्तः 'अच्'. श्रोत्रियाङ्ग—An overseer. उत्क्रम—षट्मन्यन्ते मे हिंसायां चकमतुम—To strike or injure (व्रणम् = a sore or wound), तदस्यसंजातं तारकादिभ्य इतच् (Pā V 51) इति तत्कारलोपः. ज्ञातवानिति—Also बहुव्रीहिः "धनुर्वाणीयः परे निष्ठासप्तम्यो भवत"—Vartika. चारभट—A warlike spy पीन . अंस—The plump shoulders and tips of arms Expound: अंसौ च बाहुशिखरे च पीन...अंसम् (समाहारद्वन्द्व) Then a कर्मधारय with पीन. उल्लङ्घ्य—Having jumped over. शिरोवेष्टनीकृत्य—For the elision of ष् before शिख in this, as also in अलङ्कृत्य see Pāṇini quoted above मदनु..नाम

—For my followers or pursuers मार्गो .व्यापत'—Expound· मार्गो, कला (धनस्य) यस्याः व्यापा 'which showed no footprints (पादन्यास) because of the sandy ground (सिकता) having been effaced by N तमालवीथ्या—By an avenue of तमाल trees वप्रप्राकारम—Along the wall An अव्ययीभाव Expound प्राकारस्यानु 'यस्य चायाम' (P II 1 16) अवाचा—By the south अंहि त्यास्—Sc त्यागात Owing to the place having been covered with bricks piled up पद, मंद— With unobserved steps अविद्रुत ...यद —Having jumped over the rampart and the ditch प्रतिमुक्त—Put on तुमुल—Tumultuous मत ..स्वेदं—A बहुव्रीहि qualifying वसत स्थगित—Blocked वर्षधर—A eunuch अग्निसंस्कार—Cremation प्रत्युषसि—At dawn. पूर्वसंगृहीत—Previously agreed गर्भगृह—Interior उच्चैस्तर —Louder

P 101 पीनांस—Strong-shouldered श्रद्धा...दृशः—With eyes gladdened through faith यस्य पक्ष—Whose mother's side is by no means low दुर्दं...स्वावस—Expound. दुर्दंट : शत्रवः तिष्पुरीभ घटनः भव घटः अस्य बहुशस्त्रम् यस्य मद Who is of the nature to smash &c आरक्षिकवेतन —Wages for his wardenship मे श्वश्रू—A prospective use The would be mother-in-law पर :— प्रत्यन्तसंवीतो द्विहीयार, निराकरण —Sc मया कृत. क्षति Loss, theft, thought &c श्वश्रू ..युक्ते —Aided by other means दिव्यपानम—Divinity समर्थयमान —Concluding तुष्टमङ्गल—Auspicious मुण्डित— With the head shaved दीक्षाप्राप्त—Having got initiated into the स्वरूप of दीक्षायन अमात्य ..सेना —Ministry, majesty and army समश्नुते—Succeed 'पृतिसर्गतायनेषु च' (Pa I 3 38) इत्यात्मनेपदम. निर्वहण Completion पञ्चाङ्गमन्त्र—कर्मणाम्. साधना-पाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥—Kāmandaka द्विकव्यापार— यदीना युवतया च समर्थः.'— Com 'स प्रभाव. प्रतापश्च यत्तेज कोशदण्डजम्'. चतुरङ्गोत्साह— The four constituents of उत्साह are दाक्ष्य, शौर्य, धीरता and धाम्योत्साह.

P 102 द्विसर्वंसवर्ति—See Manu श्रुति ,यन:—Expound पुष्पैर्विना ये फलन्ति (वनस्पतय) यस्य वनस्पतिः—A tree bearing fruits without flowers Thus Manu—अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः Here used in the sense of a tree in general अधिकरण—A department, a division Applies equally to नद and वनस्पति कौसल्यात—Because of his descent from the Kosala family पेशल—Good, nice भुजङ्ग—Carries a double sense a rogue and a snake संवाह्य—Having shampooed वाग्विलासः—A ...... अति ...—Who allowed an opportunity to over-confidence i e grown over-confident अतिमानुष—Superhuman Expound आत्मन (adjective to ......) ......—(......) Or ...... (adj. to ......) ...... (......) अभ्यमित्रीण—Boldly facing the enemy Derive: अभ्यमित्र+ख 'अभ्यमित्राच्छ च' इति सूत्रम् Three forms are possible from अभ्यमित्र in this sense of अभ्यमित्रम् (......), the other two being अभ्यमित्रीय and अभ्यमित्रीण by adding छ and ख For the form and meaning of अभ्यमित्र see note on the word under P 65. ......—Aggregating एकैकश—Singly ......—'......'—Com. ऋजु—Meek, loyal आत्मनि......—Considering oneself to be a politician Derive ......+......(Pa III 2 83) The ...... comes (Pa VI 3, 67) उपधा—A test of honesty (from a political standpoint) विशोध्य—Having tested विविध......—Variously disguised गूढपुरुष—A spy ......—Proud अविनीत—Unruly ......—Promulgating

P 103 अराति—An enemy विशोधयन्—Clearing (unlike विशोध्य above) उपघ्नन्—Baffling संचिनुयाम्—Shall amass The use of शतृ in ...... &c showing simultaneity of action with the finite verb goes indirectly to say that those very actions were the means of the accumulation of wealth in question पापीयान्—More wretched The ईयसुन् has the force of the comparative here तत्—That

॥, चर्चेत चेतात्=उपायात् आमन्त्र्य—With आमन्त्र्य—Having taken leave of आमन्त्रित—Invited

शुकनासोपदेशः ।

The piece is taken from Bāṇa Bhaṭṭa's Kādambarī Śukanāsa the minister, delivers an address of practical advice to Prince Chandrāpīḍa on the eve of the latter's coronation as heir apparent

P 104 निसर्ग—By nature अप्रदीपप्रभापनेयम्—Unlike ordinary तमस (darkness) which is अप्रतिहत Similarly consture the rest अपरा हारा—A fitting expression for an address to a prince l ving in the midst of jewels परिणाम—Old age or assimilation, according as मद means pride or intoxication दर्पि—A wick तिमिर— n eye d sease causing blindness. शिशिरोपचार—A refrigerant मन्त्रतन्त्र—Roots and spells प्रशम्य —To be removed अवलेप—Smearing सततम्—Always क्षपा—Night सन्निपात—A morbid state of the three humours वात पित्त and कफ अविरत . समवाय — Cf विरुद्धं पदमारोप्य मनुष्याभिषिक्तं । तमेव समवायं किमु यत्र चतुष्टयम् ॥' गर्भेश्वर—Born rich or rich from birth अप्रतिम—Unmatched अम नुष—Superhuman आयतन—Abode समवाय —Union aggregation कलुषता—Impurity अनु इ—अपरिचय ता —1) Redness (2) love रजस—(1) Dust (2) passion भ्रम—(1) Whirling, (2) delusion मृगतृष्णिका—Mirage प्रवर्तक प्रकृति —A covert allusion to the Samkhya philosophy मद ... मानस —Adjective to मनस Bhānuchandra understands मुग्ध, which does not appear happy प्रकृति means nature here भावित—Imbued, स्वभाव—The same intrinsically The phenomenon attaching to

water [redacted] a common experience नैयायिक will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal, through admixture with a कषाय substance of the extraneous elements that overpowered it. दिङ्मोहः —Loss of bearings उन्मार्गः—A wrong path सक्तः—Over attachment प्रमाद्य ....देशाचारम्—Cf R III 29 'किमत्र हि मतृकाणां प्रयोजनं'. चपलम् .. गुणः—Cf Uttara प्रसर्पति श्रुतिं विश्रांत्याहे जीवितं यथा सत्'.

P 105 मयूखाः—Rays उद्धतः Impolite 'प्रदीप—'यस्मादिमाः करोति यम, मयूखा—अ e मयूख करेण ... मयूख—इत्यिवं दृष्टिदोषमयापाये शङ्कामयता कथं धारण दीप जायतेति.'—Bhanuchandra वारण .....अपहति—'ये मया हृतं कि के न राजहंसः सुकरुपुरुणः । कुसुमं कुचह चुंबन महादेवेन सरस्वती ॥ Also Bhartrhari 'ज्ञानघृत श्रुवतम.' प्रदोष—Night fall यामवेद्य—Qualifies गुरुवदेशः, also अप्रतिपादय Hence the wlaze—धारणे भौतमाचेषु प्रम कलम न जायते । पलित—Grey hair शिरसिज—Hair An मकुट मलय मदेन—Refers to देवरकाम कुसुमधरः—Cupid—the god with arrows of flowers, आर्देयित—Shattered कुलाद्य .विलचण—Neither lineage nor learning can effect discipline in an ill-natured person कथराणं ददाति—Construe कारणं न प्रवति For this दृष्टान्तावतारणम् Cf Uttara वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा । भवति हि पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ Also Pānini's Sūtra समर्थानां प्रथमाद्वा .. चन्दन ... चन्दन—An illustration of the ineffectiveness of lineage Here the कारणगुण coolness (चन्दन being cool) does not get its transmission to the कार्य (अनल) चन्दनप्रभव—Sprung from चन्दन (by concussion) प्रशम ....वारिणा—Illustration of the ineffectiveness of learning वडवानल—Submarine fire For the causal relation between गुण and प्रशम cf Kirata II 32 श्रुतिः प्रसन्नता दुन ... उपशमस्य महापथः । यदतः .. .. मदहेतु—Cf दुर्बलं परिवर्तते विद्यायामवर्तितम् । प्रतिमा सु पतः सर्व विमलो न सधुरः ॥ धनुष ....पुरुषत्वम्—Cf R I.

23 यथाकथंचित् लिखितवितथाक्षरं वाक्यं भवतः । तत्र धर्मनिरतानीह पुरुषा भवतां विना ॥ Also Manu स नेत वृथा प्रवसि येनास्य दर्शितं शिरः । ये ये गुणाश्चयोपगतं ज्ञेया स्वर्गं विदुः ॥ प्रतिशब्दक — An echo श्वयथु—A swelling कैतव—False कथा क्षेमैषी—Intent on well-being, here blessed The use is cognate in sense to आयुष्मत् and such other expressions सुभट—A valiant warrior

P 106 वासम्—The ष्ठिवत् in this and the following, before वसि, is against usage पुत्री..सतीत्व—The चञ्चलता of लक्ष्मी is proverbial Poets however, would oftentimes attribute this चञ्चलता to the imperfections of the master Thus Kalidasa—तेन श्रिय सपदि लोलतयात्ममङ्गं स्वभावमात्मसदृशं वरयाञ्चकार (R VI 41), and Bharavi—गुणवर्ज्यं हि वस्तु ये रिपवः श्रियमत्र न याति तत्क्षणम् । सुभगस्वर्णिता सम्पदामवनत कण्ठ वारयामास ॥ (Kirata II 41) सन्दान—Fastening पञ्जर —A cage दुर्दिन—Rain अभिजन—Family, noble descent पुण्यस्नान—Heredity वैदग्ध्य—Cleverness, श्रुत—Learning अनुरुध्यते—Obeys त्याग—Munificence, लक्षण—A mark (of *fortune*) प्रत्यभिजानाति—Recognises गन्धर्वनगर—*The phantom* appearance of a town in the sky On this Brihatsamhita—गन्धर्वनगरमुत्थितमाकाशगं पुरमिव वातपातसमम् । दिग्गुणदृष्टमनुष्यास्तिष्ठ अथ दृष्टे Also, गन्धर्वनगरमिति वै स्फाटिक पुर यस्य दृश्यमानं स्थिरमर । यदा सदा गगनमनुवत्स्यमानं विलक्ष्यते प्राज्ञ यदा सम्पश्यति च यत्र ब्राह्मण्यं—In whom an impetus (भ्रमणं उदगीर) was effected by the rotation in an eddy (आवर्ते) caused by the rolling of the Mandara mounted व्यतिकर—An incident विस्रब्ध —Fully परमेश्वर—A king मत्सराज —Expound : मत्स्य-न्यायात्मा भव (प्रबलाभिद्रवितात् मत्स्यगर्भात्) A मत्स्यन्याय is thus defined यत्र मत्स्य समाचारत विहरन्ति बलिनोहिता । स मत्स्य विख्यात वायुर्वन्यं मतस्य ॥—Palakapya असि धारि—Dwells on the blades of swords, i e, is won by that means भय शङ्का—Full of mis- trust समुपचित—Fully developed. मूल—Stock and root कोशदण्ड—(1) Treasury and territory,

(2) a cluster of buds उच्छ्राय—Height (both literal and figurative) क्लान्तमनस्—Low spirited सरस्वती श्रीश्च—The non-alliance of learning and wealth is a common theme with our poets Cf Vikrama परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् । सङ्गतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥ Also K VI 29 निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

P 107 उदात्तसत्त्व—High souled अनिमित्त—An ill-omen अभिजात—High born उष्मन्—Heat (both literal and figurative) आप्यमय—&c (अपां च स्वर्गादावेष्ठान्) आप..मय प्रकृति—Which means predominance of water in her constitution and hence unsusceptibility to तृष्णा (thirst) or want of water ईर्ष्या—ईर्ष्या and विरहः दवथु—Increase चन्द्र प्रकृति—For चन्द्र too was churned out of the same ocean For the meaning of सह in सहोदर see note on सोदर्य under p 51 कटुक ..—Bitter in taste and effect विग्रह—Body and war व्याप..मद्यताम्—For मृगाः being allured by songs of गीतजनितमन्मथप्रसंगात् मृगाः उपस्थित मृत्यु । धात्वर्थ—Obliteration विरह ..—A love couch वलभी—The eaves of a house निम्नगा—A river ग्राह—A shark वागुरागृह—A snared ground विषयमधु—The wine of worldly enjoyment दरी—A cave आशीविष—A serpent उद्वासन—Dispersion व्याहार—Speech उत्स..गमन—A faulty construction, the elements of the समास being hardly consistent व्यत · गमन—For the disapperance of flamingoes during the rains see note on sl. 19, p 4 विष..भूमि—Spreading ground विस्फोटक—A tumour प्रस्तावना—Prologue अन्य...गमन—A defective construction, similar to उत्स . गमन above, उपगूढ—Embraced विप्रलब्ध—Deceived

P 108 नियतम्—Certainly चित्रपट—A painting उत्कीर्ण—Carved अभिसन्धत्ते—Imposes upon or deceives The same as विप्रलब्ध above विप्र . लभ्य—Are embarrassed दर्शितपथ—Sin

cenity, generosity सम्मार्जनी—A broom उष्णीष—A turban, a diadem उद्भूत जराजन्म—Based on the fact that जरा makes its first appearance on the head in the shape of grey hair Cf II XII 2 न कर्णमूलमागत्य रामे श्रीः न्यस्यतामिति। कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा॥ आतपत्र—An umbrella निमज्जयन्ति—Are drowned साधुवाद—Approbation, applause प्रान्त—Hem, border प्रोञ्छ्यते—Is obliterated See प्रोञ्छ above शकुनि—A bird खद्योत—A glowworm, a firefly लव—A particle दर्प—Pride विस्मृतजन्म—Forgetting their birth (equally humble with others, the wealth having come later,—not a universal case) दोषत्रय—The दोषs when taken with दुष्टरक्त (diseased blood) will mean the three विकारs of वायु, पित्त and कफ. राग वश—Influence of desire दश च—Here only the ज्ञानेन्द्रियs are meant Including the कर्मेन्द्रियs and the mind (which is both a ज्ञानेन्द्रिय and a कर्मेन्द्रिय), the number would be eleven प्रकृति ..चपला—Restless by nature as it is अवसर—Having found scope ग्रहैः—By evil spirits क्वथ्यमाना—Being boiled जिह्मं—Tortuously पङ्गवः—Lame persons

P 109 सप्तच्छद—A tree with heptaparted leaves Hence the name कुसुम...विकारैः—कुसुम when construed with kings would mean 'the eye' आसन्नमृत्यु—Whose death is imminent कालदष्टा—Bitten by a deadly snake जातुष—Made of lac Derive जतु+अण् ('जतुत्रपुणोः षुक्' इति षुगागम) महास्तम्भ—(1) Stupefaction from great pride, (2) a tying post of great size. कामलावत—With one who is निःशङ्कित would mean 'yellow' पान—(1) Drink, (2) whetting प्रदीपिता:—For the idea as construed with kings cf वहेत्कस्तु भुजङ्गस्य विषदीप्तो यथाग्रणीः। भवन्ति प्रायेण प्रायो विषदुष्टाः॥ पातयन्ति—Causal of पत् to fall' The root is reduced to पोत् before a सार्वधातुक प्रत्यय See ..हेतवः—दूरेऽपि विविधेषणाभिरलं कुसुमोद्गमः। अन्यत्र क्षयं मदोत्पात विशुद्धाः॥ कान्ति...भूतयः—भूति=Prosperity and ashes ते सदृश—

One affected by myopia (तिमिर) प्रेतपटह—A funeral drum महापातक—'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥'—Manu XI 55 अनुदिवसम्—Day by day आध्मात—Inflated तदवस्था—Thus conditioned Expound सा अवस्था यस्य. व्यसन—A vice शरव्य—A target वल्मीक—An anthill पिशित—Flesh काकसभासरसीषु—काकs are proverbially the most cunning among birds Thus we have expressions like काकतालम् काकदृष्टि &c. The expression सभासरसी, which means here a pond in the shape of an assembly recalls to the mind the artificial सरसी in Yudhishthira's सभा 'सभायां मयकृतायां सरसी समवाप्य ...'—Mahābhārata, अपरप्रणेयत्वम—The state of not being led by others (अपर° = न पर°) For the use of मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः—Mālavikā अनि···ता—The state of not being a निग्रहकृत or a master who will chastise his servants when erring स्वच्छन्दता—Wilfulness, अवस्कन्दता—Vigorousness लघुता—Levity अविवेकयुत—On this we have—'निर्विवेक यत्र राजा सम सर्वं तु वर्तते । तद्राष्ट्रमशमयोगात्प्रत्याहः परिहीयते ॥'

P 110 सर्वदेवमय—Expound: सर्वस्य देवता विशेष. The समासान्त 'अन्' is prescribed by the rule धर्मादनिच् केवलात् सदेवसम—देवत here means divinity' and not, what it ordinarily means, a god.' पादसम—See note on sl. 35, p 8. चेष्टा—Demeanour अनुभाव—Dignity अनुजीविन—A dependent. दैवतत्वारोपण—दैवत here means divinity (देवत्व) and not 'a deity. असद्भूत—Unreal अन्ये···बाहवान्तरे—That is, think themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible, स्वयन्त···मनुष्ये—That is, take themselves to [illegible] शिव, the third eye being concealed under the skin. संविभाग—Participation. अनर्थक—सुखम्—A बहुव्रीहि The idiom would, require सुखम here विसृज्य—Derive विसृज from विस + सृज्—'विसः अनुदेशे'—P VII. 1 36 समि···चाय—चतुर्थी by क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः P. I. 4 37 विज्ञापित See note above दर्शित-Se अनम् अनुदर्श च । बहिर्निर्गम्—See note on sl. 23, p 40.

कुलदेवत—The same as कुलदेवता—a tutelary deity सामयिक—Proper निर्घृण—Pitiless कौटल्य शास्त्र—A treatise on statecraft by कौटिल्य or चाणक्य अभिचार—Black art पुरोधस्—A priest परा ... अति—Deceiving others

P 111 भक्तिमत्—Devotion तन्त्रम्—The policy of administration उपालभ्यन्ते Are reproved भक्ष्यन्ते—Are devoured वृक—A wolf भवतु—Granted that, सम्—शास्त्र—Given education भवत्... न Light hearted and unenlightened, which you are neither, being सकलशास्त्र and विद्या · स्वस्ति 'इत्यनेन च—For this (the following) reason also For this adverbial use of उत्तर cf Uttara —इत्यपरस्मिन्नपि परस्मात् स्थान। उद्धर—Derive · वह+ज पुत्र—The base is पुर सप्तद्वीप—The 7 द्वीप are जम्बु कुश,प्लक्ष, शाल्मलि,क्रौञ्च शाक, and पुष्कर, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation The cosmology of the earth as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the inmost being the जम्बुद्वीप and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीपs in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीपs or insular continents निमित्त—'निमित्तात् के ' इत्यादिनिर्देशात् च हेत्वर्थक—A causal, त being optionally changed into द, निरवग्रह —Of absolute command

महाश्वेता-वृत्तान्तः

This is a second piece from the Kādambari, Mahāśvetā, a गन्धर्व Princess, recounts her life to Prince Chandrapida

निर्घृण—cruel सत्यानामविज्ञेयम्.—See note on the term under p 105 त्रिभुवनम्—Heaven, the abode of the gods

अप्सरसः—The origin of the word is thus given in the Rāmāyaṇa अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद् वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्॥ कन्यका —Damsels कमलयोनि—Brahmā the lotus-born सौदामिनी—Lightning. मकरकेतु — Cupid the shark-bannered. मूर्तिः—A feminine gender here अन्यत् &c —A parenthetical sentence from [illegible] to [illegible]. एकत्र —In all. सर्वैव—The force of एव is exclusiveness (अन्ययोग-व्यवच्छेद) here. The uses are thus given: अयोगमन्ययोगञ्चात्यन्तायोगमेव च। व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः॥ उपबृंहित—Enhanced मरीचि—A ray of light मेचकित—Made dark blue.

P. 113. भारतवर्षम्—उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र संततिः॥ भारतवर्ष, with the ancients, is a part of जम्बुद्वीप, one of the 7 द्वीपs comprising the earth For details see note on जम्बुद्वीप under page 111. किंपुरुष—For the form and meaning of this word see note on किंनर, sl 78 p 16 वर्षपर्वतः —A range of mountains dividing one वर्ष or continent from another. The वर्षपर्वतs are seven in number' "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः॥' Hārāvalī. मयाभिलषित —Rhetoricians would take objection to the use. With them either मम or some such expression [illegible] अभिलषित or मेऽभिलषित would be the right form श्वेतवर्णम्— See note on श्वेतं, under p. 51 शिखरिण्यङ्गुलि— Bhānuchandra reads शिखरिण्यङ्ग and renders it by [illegible] [illegible] —White [illegible] [illegible]—See note on [illegible] St 45, p 10 [illegible]—The addition of [illegible] is necessary, [illegible] being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband. [illegible]—Cf. R IV 85 '[illegible] मेघगुल्मं [illegible] [illegible]। इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]— i e the chief queen. अन्तःपुर by [illegible] means the inmates thereof, i. e queens. [illegible]—To be construed with [illegible].

एकैव—This precludes not only other daughters, but sons as well. She was the only child—a daughter. अनपत्यतायां —This obviously refers [redacted] the state previous [redacted] the daughter's birth. An instance of what नैयायिकs would call a प्रागभाव. The derivative meaning of अपत्य is न पतन्ति येन जातेन, which applies equally to the son and the daughter. दुहितरि—Thus Manu II 30 आत्मवेदं सुतानां पुत्र हारवत्ता याम्य अत्रवेद् । गौराङ्गत्वात्—For she was literally white in complexion.

P 114. मधुमास—The month of chaitra. अनियमपुष्प —The अनियम precluding the blooming of कुमुद by day [redacted] overruled here by the peculiar condition of the place. चन्द्रक .मौलि—The images of Śiva. भुग्न—Bent. परभृत —कोकिल so called because nursed by other birds (crows). वीथिका—An avenue. प्रेङ्खोलन—A swing. स्पर्धमानता—Rivalry. समास स्पृष्ट—Expound: कुसुमानाम् आतपपुष्टः, then समास. कुक्कुटित—कुक्कुट (a denominative from कुक्कुट+क्विप्)+क्त, and not कुक्कुट+इतच्.

P 115. कौतुक·········इव—Disjoin. कौतुकमाला कर्णाभिप·····इव कौतुकमाला explains the increase of the jingling. The swans were attracted because they took the sound for that of their own species. हुताशन—Fire, the consumer of oblations (हुत). इन्धनीकृत—Turned into fuel (इन्धन), i.e. burnt. सवयस—Of the same age. A बहुव्रीहि. Expound: समानं वयः यस्य तेन, where the change of समान into स is by [redacted] VI. 3. 85 'ज्योतिर्जनपद—' कर्णावतंसीकृतम्—The use of कर्ण with अवतंस which itself means an ear ornament finds justification in the following: कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः। सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ इति वचनात्—Smile, poetically, is white. कृत्तिका ·· कृत्तिकासु—The कृत्तिका is a constellation of six stars. बहुपुष्पी—For the peculiarity of the compound see note on वनाघ्रातपूर्वम् under P 114 कुसुमप्रस्तरेषु.

—From the qualifications it appears that the मञ्जरी was white सम्भार—A heap मुनि...मय—Disguised as an ascetic मन्दे ...कारणम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face Compare with this Dandin's description of a parallel case, ललनानां सकला विलासा नूनमेतन्मुखारविन्दनिर्मिता । नो चेदब्जं पुरैवविधनिर्माणाभियुक्तो यदि स्यात्तर्हि नवममन्मथमस्मिन्नरयौ किं न करोति ।—Daśakumāra कलाधरम्—The moon. बहुलपक्ष—The dark fortnight अमरस्य:—Rāya. मधु—...—, By the principle एकदेशविकृतमनन्यवत् इत्युपयाति ।

P 116 चावल—Juice ...: ...निमीलित—With winkings forgotten along with the breaths, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work.' For a similar use of सह cf. Daśakumāra, सह निद्रयाशयनीयादपि सहजन, कुमारी सहर्षं । सस्पृहम्—Wistfully Qualifies अवलोकयन्. वेदनामाना—Wishing· मनोभव—Cupid, the mind-born अर्थितम—Distinguish अर्थिन् from अर्थवत्, the former meaning 'a suppliant' and the latter 'rich' or 'significant.' अस्थाने—Improper For a similar use cf. Kumāra विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । आयासयति—Deceive. आ+यस् (आ is समस्यदिन्) अनात्मज्ञ अनात्मवान्—Having no control over the senses आत्मानम्—'अत्रोत्पन्नवेदनाम्' इति अर्थे तु सङ्गो The word आत्म in this sense well appears in the word अन्तरात्मा (the inner sense, the mind) स्तम्भित—Stupefied. लिखिता—Painted. उत्कीर्णा—Carved कीलिता—Fettered. मदविष्टम्भ—Stupor स्वसंवेद्य Self-perceptible पुष्पधन्वना—A बहुव्रीहि (धनुष्यत्र इत्यनड्). आत्मानम्—तत्त्वम् is not a सर्वनाम and so नपुंसकलिङ्ग आदि ...—Formed into a line मकरध्वज—Cupid निशित—Sharp तनुयष्टि—The delicate frame (यष्टि a creeper). निरगात्—Came out अगात् is the लुङ् of इण्. मनोरथः...राग—राग is used in a double sense (redness and love) here The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception

P 117 ऋरिष्ट—Concern असदृशम्—Unbecoming. कुल—क्षेत्र—See note on the use under sl 73, p 45 भाज—The base of पात्रम् (a repository) ग्रामजन—The common folk म जुन .. मत्त —And so happier than I who could neither give up modesty nor turn mad ऋतो हि गुणाय—Here 'spring' and 'virtues of the object of love चापल—Levity, चतुर्दिकोण—See note on गुणवत्ता under p 42 कारणमता (पांगुनानैकार्थत्वात्) सहमाहस्—Disjoin : वक्र चकट (=चमत्कट) मदनमय .. माधम—Cf ऋतो हि गुणाय above नियतस्यता—Predestination.

P. 118. तमय—उत्र in the shape of counting prayers, which the चमत्कार failed to perform The use in चित्ताधारित कथार्थम् चित्र—The idea is that the white of her eye shedding lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses while the blue of the eye shooting blue rays up made the whole atmosphere look covered with blue lotuses अवर—Opportunity : किमपि भाव:—किमपि एवं **अस्मा—Another parenthetical sentence See note under p 112 कुतःसुखं—No सवाहार, समाहार being enjoined when there is a natural antipathy (वारं च विरोध: शाश्वतिक.—P II 4 9)

. P 119 सर्वनिरुद्धम—For all luxuries as such are prohibited for a ब्रह्मचारिन् as in Manu II 177—अविभव्य अाशस्य सर्वं अ ग्र उत्तम क्रिया: । अनुसरन्नवत् । e नमन् For the peculiar use of the कुमारं see note on मे चेतसः under p 64. चलोत—An elliptic use corresponding to the English 'please'. स्वयम् .. दुर्नीतता— The goddess's own eagerness to serve is transferred to the मस्ती दुर्नीत—Wayward प्रयाण . वड — Compliance with her request. कर्ण ..ता—Was turned into an ear ornament (कर्णपूर) . कर्णे—In full समतकरोत्—Placed it See note on कृत्य under p 117 . उपोगते —चवेदे बाधो ३ षा. , खरतल .....नाभेन—नामेन is the reading in the existing editions . अनुसारम् सेव—Even before it reached For the force of च see note on सेव under p 112

P 120 सन्दानित—Fettered कथिता ..लोचनम्—Adjective to वसमानोम् A prospective use, for this was the case after it had been turned into a कण्ठाभरण वस्य ..करे—That being the state of things व्यतिकर—Circumstance (here) भर्तृदारिका—A princess (lit. a daughter of the lord) समा...ति—Is drawing near नवग्रहा—Newly caught ताडपत्र......बन्धनम्—Expound बालवचन चपलमिव, सदैव चक्षुः तस्मिन् बन्धनम् सेवनम्.. सूत्रम्—Expound : सेवनार्थम् सूत्रं (thread) तेन सूत्रणम्. The root in सूत्रणम् is सिव 'to sew' धैर्यस्खलित—Loss of firmness चुम्बन—Trodden व्यसन—Disturbance अनुशासन—Admonition विसकारण:—A बहुव्रीहि with अकारि (not अवकारक) for the second member.

P 121 कृतकचित्र—For there was no real anger. कुसुमेषु ता—An अर्थान्तरन्यास not a हेतु उपवसनेष्वपि. निम्नगा—A river, प्रतीपम्—Against the current An अव्ययीभाव केवलम्—Qualifies कनिष्ठम् पुरुषाकारम्—पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादस्य पुरुषाकारम्'—Bhanuchandra न्याय—By the principle known as the देहलीदीपक or the काकाक्षिगोलक न्याय, the word can be construed with either the preceding or the following expression

P 133 अलङ्कृत—Ornamented बहुमानतया—Because that (i e तत्प्रेम) was dear to him तत्प्रेमापि—'अधिकतः वासितमूर्ते सिताञ्चरेति'—Bhanuchandra सर्वेप्सा—Expound सर्व (subjective) ईप्सा (i e for प्रियतम) पक्षीतनिमग्नता—The निम was really due to her pensiveness स्मर......पातर—A हेतुगर्भ विशेषण Her पक्षपात for him was the cause of the following ascriptions मुनि ......ग्रह—The idea here is not that मुनिवेष was यत्न with her before and only now assumed यथार्थता, but that यथार्थता had all along been there and now she only found the secret of it Similar should be the construction with the rest in the sentence सदास्य दशा—Expound स वासरं यस्य सतया. दुरस्थस्य—Should be construed with all the षष्ठ्यन्त पद कमलिनी—The lotus

plant (of course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers [illegible]—Alludes to the flowtide [illegible]—A talisman preventing the up going (departure) of life [illegible]......[illegible]—The idea is suggested by the expression [illegible] as also by the feminine gender. A [illegible] would similarly stoop to the ear and whisper love matters [illegible] .. [illegible]—Acting like an ear-drop A denominative from [illegible] + [illegible] [illegible]......[illegible]—The [illegible] was contributed to by both the [illegible] and the [illegible] [illegible]—Optional for [illegible]. [illegible]—Somewhat late [illegible]—Keeping (i e evading or avoiding)

P 123 [illegible]—For the use of [illegible] in the singular, see note on [illegible] under p 47 [illegible]—This shows the vast number of the [illegible] princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage [illegible]—The manner of a supplicant [illegible]—Unhelping For the face is an index of the mind, [illegible] [illegible]—Ex-pound [illegible]—See note on [illegible] under p 117 [illegible]—Sin [illegible]—Confidingly [illegible]—The [illegible] here is the communication of the [illegible] referred to in the preceding sentence [illegible]—See note on the expression, sl 40, p 41 [illegible]—See note on the word under p 106 [illegible]—A part The compound should be treated as a [illegible] of the [illegible] kind [illegible]—A piece

P 124 [illegible]—Permeation into the whole body [illegible]—A love spell [illegible]—A verse in the [illegible] metre The metre is thus defined '[illegible]'—Srutabodha. [illegible]—White as a lotus stalk Qualifies both [illegible] and [illegible]—Cupid the mind born, [illegible]—The [illegible]

by its own intrinsic merit cannot attract the [illegible], but only through its resemblance to a [illegible], [illegible]—By this via the [illegible] or the billet-doux in the आर्या metre referred to above [illegible]—Of one who has lost his way [illegible]—[illegible] is a term for the dark half of a month See [illegible] p 115 [illegible]—Incision [illegible]—The magician's brush [illegible] [illegible]—The Epicurean doctrine [illegible]—Mesmerism [illegible]—[illegible]. The same is the case with [illegible]. See note on [illegible], sl. 88, P 16 [illegible]—With complaisance [illegible]—[illegible]

P 125 [illegible]—[illegible], [illegible]—A cascade [illegible]—All the existing editions read °[illegible] which can seek defence only in the bye rule [illegible] । The main rule '[illegible]' would necessitate the [illegible] giving the form °[illegible]. [illegible]—The couples parted with their hearts following their mates which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting [illegible]—Parting [illegible]—An [illegible] See note on the word, [illegible] 31, p 25 [illegible] [illegible]—Cf Śakuntala I '[illegible] । [illegible] ।' [illegible]—[illegible] refers to [illegible] [illegible]—A chamberlain [illegible]—Which is possible on the [illegible] morning

P. 126 [illegible]—With nothing to intervene, bare, uncovered [illegible]—Expound. [illegible] (and not [illegible]) [illegible]—Range of speech ([illegible] the thing to be said) [illegible]—Illusion [illegible]—Or [illegible]—Or [illegible]—Irony of fate [illegible]—An introductory particle similar to the English 'there' [illegible]—Anger [illegible]—For the form [illegible] see note on the word under p 41 [illegible]—A [illegible] form [illegible] [illegible]—Concealing myself behind a bush ([illegible]=the body)

P 127 अवशम्—[illegible] दुर्मनाः—Distressed. विलक्ष—Ashamed अनिष्टम्—Harm (to life) न हि ..... [illegible]—'द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः' and Vāmana—'सम्भाव्यनिषेध-निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' अशोभन—Evil (अशुभ) मृतक—Dead निदाघ—Summer कार्श्यम्—Thinness Derive कृश + ष्यञ् महा-प्रमाणविशिष्टम्—'महाप्रमाणानि वेश्मानि.'—Bhānuchandra Contrast with this sense what it has in the following—स वेला [illegible] महाप्रमाणाभिः [illegible] । [illegible] ॥—R .I 5[illegible] तारां कोटिम्—The highest pitch

P 128 वेपमान—Trembling अवलोकितम्—For the long ई see note on sl 76, p 46 सहसैव—All of a sudden स्पृहणीय—Enviable जन—An ordinary person अविमृश्य—This with the other two—[illegible] and [illegible]—are to be construed with [illegible] as the agent In [illegible] the [illegible] is accounted for by the rule [illegible] (P VI 4 56) [illegible] पार्श्व—That पुण्डरीक was [illegible] we know from the original For the meaning of [illegible] in [illegible] refer to the lexicon: [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]—Expound [illegible] as [illegible] See note on [illegible] under p 127 [illegible] . [illegible]—Answer [illegible] The [illegible] as used here must be white to correspond with tears The propriety of [illegible] which implies a multitude must be sought in the implied duality of the eyes सुहृद्—A Bahu-vrīhi with हृदय changed into हृद् by P V 4 150—सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः रहस्य—A secret

P 129 [illegible]—For the use of [illegible] see note on [illegible] under p 57 [illegible] [illegible]—For the idea cf Nīti-śataka—व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते छेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते । माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते नेतुं वाञ्छति यः खलान् पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ and Śakuntalā—इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

निस्त्रिंश—A sword उपगूहते—Embraces The root is गुह् which lengthens its penultimate before a सार्वधातुक or conjugational termination कल्पवृक्ष—A निदर्शन of the अतिशय kind. पक्ष्मन्—An eyelash प्रत्यक्षित—Expound: प्रत्यक्षं (चक्षुषाग्रेण) ज्ञातं यस्य. सुकर वस्तु—Thus in English 'Easier said than done' सुकरम्—So वस्तु आत्मदमन—Control of the self. प्रतिसंख्यान—Discrimination. कल्पिका—कल्पक here may be taken either as a मकारान्त शब्द (as in कल्पकम्) or as an ordinary अकारान्त शब्द (as in कल्पकम्, कल्पितम् &c)

P 130 पच्यन्ते—Are being boiled क्वथ्यते—Is being decocted प्रत्यक्षामम्—Expound: प्रत्यक्ष आमो यस्य। अतिभूमि—Climax कृतमति—Resolved सुरभि—Fragrant कुसुम वाटि—See note on अतिसुकुमार under p. 114 सर्वर्तुविकसित—This is no instance of what a rhetorician would class under हेतुविरोध, for the प्रसिद्धि confining the वसन्त to मधु holds only for भारतवर्ष while here we are concerned with the किंपुरुषवर्ष which is peculiarly suited to all kinds of growth ललाटिका—A mark on the forehead

P 131 समर्थ—Adjacent कृत॰ सहायनेत्र—For a similar expression cf Śakuntala I—कृ अर्थं [illegible] परिश्रमनयोः मन्दयोर्मे ममाभिसरिः अत। परिष्वङ्गविलम्बितं सखे धर्माहिते न प्रयास अत॰। दुष्करम्—Difficult to achieve प्रयासे रोचते—Translate: If he likes it कुसुमितानि.. मधुनि—"तस्माद्वैकारियेऽत्युत्तमार्थं वसन्तस्य। तदुक्तम्—"मधुमाधवशुक्रशुचिनभोनभस्यमिषोर्जसहःसहस्यतपस्तपस्याः" इति। Bhānuchandra कमलिन्यपि.. उष्णैरिति—"शीतकालायत्ते वियोगे अपि। तदुक्तम्—सानवे प्रेमता सह सख्या धार्मिकी निजहिया विहरेत। मोहेरे न कियता विरहाले दुःखितं मानसं सर्वमद्य" इति "—Bhānuchandra निमीलितायाः.. एते—निमीलिता अवनतमुखाः सन्तः। यथ—विनयवतीव विधवा निकामाः किमपि विदग्धं ललिततया सह बाला भयमासीत्।"

इति ।"—Bhānuchandra [illegible]—"[illegible] सद्वृत्तं [illegible] । [illegible] इति ।"—Bhānu [illegible]—"[illegible] । [illegible] इति ।"—Bhānu [illegible]—"[illegible]"—Bhānu [illegible]—"[illegible]"—Bhānu [illegible]—The [illegible] means [illegible] here. Hence its retention in the Passive. Cf [illegible]. The change into [illegible] is also, optionally allowed, as in the example [illegible]

P 132 [illegible]—Course of action. उच्छ्वास—A breath. [illegible] इति [illegible]. [illegible]—Shameful. [illegible]—Expound like [illegible] p 130. भवती—Feminine of भवत् (a सर्वनाम derived from [illegible]) always used in the third person. A polite from of addree not necessarily implying respect. To show respect we add अत्र or तत्र before it. भवत (from भू + डवतु) will give भवन्ती for its feminine. तूष्णीम्—Silent. An indeclinable.

P 133 प्रथिमा—प्रथिमन् (bigness) is formed from पृथु + इमनिच् similar to [illegible] p 127. अनुसरति—Follows. वितथ—False. प्रतीहारी—Feminine of प्रतीहार (a porter). When प्रतीहार means a gate', the term for 'a porter' will be प्रातीहारिक with its corresponding feminine प्रातीहारिकी. The office of a door keeper was usually entrusted to women in those days. For the long ई in प्रती see note on प्रतीकार, sl 76 p 48. महा...भीरु—Expound: महान् जनसमूहः तस्मात् भीरुः. Afraid of a great crowd of people. जन...भीरुता is characteristic of an ascetic. Cf Śākuntala V 'तथापीदं शश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा जनाकीर्णं मन्ये

'कुसुमधवलितं वर्तमिव' and 'कमलमिव हततः सुविरपुविमिव पद्मद इव पुरुषः । बद्धमिव स्वैरनिर्वाणमिव मुखमाकृलमवैमि' । भीत implies a disposition and hence cannot appropriately be connected with any such idea as the detection of the purpose 'स्वराज्यानुष्ठानम्—Expound : यथा एव ठविता नस्ये एव ...मव—This is all that I can do (विभवः = power) कनक-वेत्रलता:—वेत्र, like its English equivalent 'cane', also means, as here, 'a stick' पटवास—Perfumed powder अङ्गराग—Cosmetic किरात—किरातः स्वल्पतनुः'—Bhāna. वर्षवर—A eunuch मूकमूक—Deaf and dumb कुब्ज &c—The maintenance of these ill favoured folk by light service in the अन्तःपुर is a happy reminiscense of ancient civilization. कपोत—A wood pigeon

P 134 चक्र . वृद्धि—For it is the sun's rise that reunites the couple separated at night See note on sl. 31, P 23 चाक्रामुख—उद्भूत किङ्कर्तव्यमूढा—At a loss what to do चर्षिकरति—Loss of cognition ईषद्—A little अलम्—Able An indeclinable साम्प्रतम्—Proper पाणिग्रहणं—See कैव (पुरुषोत्तम) Equivalent to 'marry' इतर-पक्ष—The other course, viz of not meeting him प्रथमप्रार्थिन्—A supplicant for the first time. (प्रणय = a request) सखः—Sin ऐन्द्री—The east (from इन्द्र the presiding deity) मुख—Carries a double meaning (the face' and 'the forepart') श्वेतरथ—श्वेतरथ is white ककुभो—By 'कोटिस-दन्तिनः' we have both ककुभि and ककुभो दश्रो—Similar to ककुभो above

P 135 विद्रुम—A coral. रजनिकर—See note on दश्रो under P 134 'अन्तःपतित &c.—Instances of the figure called विरोधाभास (a seeming contrast) मज्जत्कुसुम &c.—सवत् because it was a moon lit night उत्कलिका—A wave' and 'a love longing' (उत्कण्ठा) मकरकेतु—Cupid the shark-ensigned The word may also be construed as

an adjective to झषौघम्, meaning 'characterised by sharks,' in which case we shall have to read the word twice

P 136. विकल्पान्—Alternatives शशि करैः—A कर्बुरीत. The peculiar effect of moonrise on the चन्द्रमणि, ordinarily called चन्द्रकान्त, is the origin of its denomination after the moon पयोदे &c.—The पयोद was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall शोषित—Dried. Derive ; शुष्—शुषे+क्त [illegible] ..तनीय—That is, very fine

P 137. रिक्तीकृत—Vacated, deserted, अवगुण्ठन—A veil प्रमदवन—A park पक्षद्वार—A side door, संकेतक —An amatory assignation कर—कर in the present context means all through both 'a hand' and 'a ray' स्खलनभयात्—Against the fear of a stumble (both literal and figurative) The meaning is that her passion of love took off from her all fear of a fall from virtue हृत .. हृदया—That is, her heart with the senses were not in herself, having all been engrossed in him विमानीकृत्य—As if it were a vehicle अपि नाम—May I hope that. केश ग्रह—Dragged by the hair, i e by force, मन्मूर्ति—That is, in image or reflection as applying to the moon, उपपादयितुम्—Expound कलङ्कम् [illegible] (in the case of the moon) and अपि प्रकाशम् (in the case of a lover) Similarly construe पूर्वस्थूल following मदनातुर—As a love sick person would do स्वप्रभावात्—As an effect of its own influence (when applying to the moon) द्वेष्टि—(1) Is inimical to (as appears in the fading of कमल, (2) hates (because of their exciting character)

P 138 विप्रकर्षेण—Through distance भूयस्तराम्—The more निशीथ—Midnight दक्षिणता दाक्षिण्य—दाक्षिण्य is निकट, meaning both 'southerliness' and 'civility' निरालम्बन—Left without a prop For this sense of परिग्रह cf. Mahabharata सर्वथा धर्मपुत्रेणा धर्मज्ञार्धपरिग्रह : हृतैश्वर्येत्तै

विद्धि मेवेदयो यदा &c.' त्वदृते—Without you त्वत् is पञ्चमी here. के प्रपद्म—Understand शरणम् after प्र.

P. 139 स्मित...विना—The habit of speaking with a smile. Derive स्मितपूर्वाभिभाषिन् (स्मितपूर्वमभिभाषणं शीलं)+ त्व. इत्यादि ख्याप्यते स—So वाक्यानि पदानि:—Qualifies both तानि and यतिविद्येः यदात यत—A paraphrase of 'मदविद्' , मते of the मदनोत्सव, p 53 कुसुमशर &c—The various flowers were, so to speak, the arrows of Cupid. मनि ...प्रवेश—A हेतुगर्भ विशेषण So are चलित., सावेश, °विधिगतेन, उत्तारोत्करेण उद्वाहेण and °मदन करेण that follow. उपालम्भ—Scolding कुवय्य—That is, in image कृतवेश—So. चालिता तरुः—Indented, undulating उत्तारोत्कर्ष—Supinated

P. 140 संयम्य—Having bound. चक्षुरुपद—An exclamatory word corresponding to English expressions like 'Oh dear!' 'Dear me!' My God!' &c. used when some evil has befallen. दकाम्...मता—Through extreme perverseness नमस्काराय—नमस् is a particle implying belief or reverence It is always used as a prefix. मदनायनोप—Impossible as it was A हेतुगर्भ विशेषण. व्याहरन्ती—Uttering निबन्धन—A tie, a cause त्वत्कृते—For your sake A compound

P. 141 कस्मिन्...तव—Thus Shakespeare, Henry VIII—'When was the hour I ever contradicted your desire, Or made it not mine too ?' कौलीन—A scandal मरणेन—कुपता—For otherwise she would long have followed in death. The explanation lies in शशुकान्ति चालिलि, Cf. Kumâra IV 9. कुरुते व्रतसीलि मलिनं. दहते च सदैवि कौतुमं। उपलाकृद न चेतिद त्वमनङ्गः सपनद्वा रति. &' Also ibid. 33 'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते। प्रमदा. पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि &' प्राणिमि—The root is अन् 'to breathe' पद—Protect. प्रपच्छन—The root is दाय् (not दद) पल्लुपद—In the shape of bringing rest to all beings through sleep.

ग्रहोपगृहीता—Possessed by an evil spirit. विलाप .विप्रलापा—Different expressions of the same idea. रुदतामिव रोदिता—Her प्रलापवचनानि (words of lamentation) शिरोरुहाः (hairs), and आभरणानि (ornaments) were all weeping with her as it were—the lustres of her teeth, the flowers dropping from the head and the rays of light shooting from the jewels forming respectively their tears. सरसाय स्पृशन्ती—The चतुर्थी is by 'स्पृहेरीप्सितः' (Pâ I 4, 36). For a similar use of परिहतेषः कथितम् स्पृहयन्ति प्रवालानां प्रपन्नं—Nîtiśataka.

P 142 सप्तपर्ण—चन्दन, so called because of its growing in the मलयपर्वत. मुषित—Bedaubed. अवगुण्ठित—Somewhat peculiarly used in the sense of covered. आमृशन्ती—Touching or passing the hand on. स्पृष्ट्वा ... हारलता—The necklace by suggesting the circumstances connected with its transference could well be expected to have acted as a surety of love and hence a stay of hope (for union) for the interim. अनुन्मत्तोपदेशम्—The supplication even in her madness *of grief is not void of relevancy at least for believers in* ascetic powers. प्रादुरभवत्—Appeared, prevailed. अवपात—A spout. अपारश इव—For there was no end as it seemed of it. Similarly construe विच्छिन्नमिव and अनुभव following. दुर्गमाणाम्—Viewed here as mountains owing to their insurmountable character. अनुगत—For the force of अनु see note on अनुगत under p 64.

P 143 अतिभास्वत्—Very bright. दुकूल—Silk cloth. अञ्चल—A fringe or border (here). उष्णीष—A turban, a diadem. विनिहित—Covered. पत्रलता—An ornamental painting. निकाय—A mass. सौगन्धि—A kind of चन्दन having the smell of lotuses. पीवर—Plump. साकूत—Interested. आमोदित. बद्धपरिकरम्—Girding up the loins. अन्तरितम—Also spelt अन्तरितम् and more correctly. Literally, what is seen through. पक्षान्तर पक्ष—An instance of a

genitive absolute (अनादरे षष्ठी) स्त्री……कातरा—Timid as is natural with a woman Expound. स्त्रीत्वम् तस्य स्त्रीत्वमात्रेण वा कातरा शोकं भयेन—By fear getting the better of sorrow A point of psychology

P 141 अध्यवसाय—A resolve, असम्भावनीयेन—The impossibility obviously lies in the पुनःसमागम and not in the बाष्पाद्यवस्थान of it अध्यवसितम्—Resolved upon दुहृ…… इदम्—The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman Yet it smacks of the characteristic downlook with which the womankind are treated दुराशा……कथ—Of course she did not think it so then It is natural at the present moment when full sixteen years or more have passed without any indication of the fulfilment of the words. मृगतृष्णिका—A mirage कालरात्रि—The night prevailing at the dissolution of the universe

P 145 हत—A past participle (हे + क्त), व्यवहती—A causal (from हे) दुदृश · तत्—The expression is suggestive of the tenets of Buddhism अन्यथा…—Otherwise this calamity would not have befallen her अति……ह्रेरिस्य—Hence the Mahābhārata : अतिरेकेन……। ……तुम्—To dissuade दुःस्वप्न……—दुःस्वप्न in general must not be the sense here, for that would involve a distinction from पुत्र s, which psychology would not admit. Psychology in that case would rather say 'अपत्य……, पुत्रान्—The word पुत्र, when masculine, is always plural, and means either a house or a wife कृतज्ञता—Gratitude the trait of a noble soul. Thus Bhāravi : XIII 61 '……कृतज्ञता।' ……—……is a deprecatory term like हत ……—We generally do not speak of …… as ……, as we do of …… and पुत्र. The use is somewhat unusual

P 146 विग्रह्यताम्—Expound : विग्रहं ……। ……—……। '……।'

A short notice of the authors drawn upon in the compilation

KÁLIDÁSA

Very little authentically, is known of him beyond his authorship of the well known works—the रघुवंश, the कुमारसम्भव, the मेघदूत, the शकुन्तला the विक्रमोर्वशी and the मालविकाग्निमित्र excluding a few others of minor importance and questionable authenticity Tradition which is gradually being borne out by historical researches represents him as a native of मगध and a coeval of king विक्रमादित्य of उज्जयिनी (first century B C), as shown in the oft quoted lines:

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

From Kálidása's extensive knowledge of the geography of the country—as evidenced in his works—one would naturally infer that he was much travelled which is further confirmed by the tradition which lays the *scene of* his death in Ceylon

BHATTA NÁRÁYANA

He is traditionally, one of the five Brahmans who first came from Kanouj to Bengal in response to an invitation from आदिशूर the king to preside at a sacrifice solemnised by him in 732 A D. The only work attributed to him is the वेणीसंहार.

DANDIN

His eminence as a poet may be inferred from the couplet—जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

Three works are popularly attributed to Dandin त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः । त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ These three, possibly are the दशकुमारचरित (a romance), the काव्यादर्श (a work on poetics) and the मल्लिकामारुत (a drama).

The styles of these works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age and experience

BÁṆA

He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history From the prefatary verses to his कादम्बरी (a romance) and the introductory part of his हर्षचरित (a biography) we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious वात्स्यायन family, that his father was named चित्रभानु and his mother राज्यदेवी, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called प्रीतिकूट to the west of the river हिरण्यबाहु (modern शोण), and that हर्षवर्धन, the king of कान्यकुब्ज (7th century A D) was his patron Bāṇa's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि । प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥ A third work— चण्डीशतक and a fourth—मुकुटताडितक-are also attributed to Bāṇa